

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Сумський державний університет

Навчально-науковий інститут права

Кафедра історії

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри історії

_____ Сергій ДЕГТЯРЬОВ

_____ 2023 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавр

зі спеціальності 032 «Історія та археологія»,

освітньо-наукової програми «Історія»

на тему: ««Празька весна» та «Оксамитова революція як основні чинники краху комуністичної системи в Чехословаччині»

Здобувачки групи ІС-91 Червяченко Вікторії Романівни

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Вікторія ЧЕРВЯЧЕНКО

Керівник доцент кафедри історії, кандидат історичних наук,
доцент Анатолій ГОНЧАРЕНКО _____

Індивідуальне завдання на кваліфікаційну роботу
здобувача вищої освіти першого освітнього (бакалаврського) рівня
спеціальності 032 «Історія та археологія» ОП «Історія»
Червяченко Вікторія Романівна

1. Тема роботи «Працька весна» та «Оксамитова революція як основні чинники краху комуністичної системи в Чехословаччині», затверджена наказом № 0638-VI від 07.06.2023 р.

2. Мета кваліфікаційної роботи – проаналізувати розвиток Чехословаччини в 1968–1992 рр. у контексті вивчення «Працької весни» 1968 р. та «Оксамитової революції» 1989 р. як головних чинників, що призвели до краху комуністичного режиму в країні.

3. Об'єкт дослідження – Чехословаччина в 1945–1992 рр.

4. Предмет дослідження – «Працька весна» 1968 р. та «Оксамитова революція» 1989 р. у Чехословаччині як головних чинників, що призвели до краху комуністичного режиму в країні.

5. Орієнтовний план кваліфікаційної роботи

Розділ 1. «Працька весна» 1968 р. (4 березня 2023 р.).

Розділ 2. Поразка «Працької весни» 1968 р. Окупація Чехословаччини та її наслідки (7 квітня 2023 р.).

Розділ 3. «Оксамитова революція» 1989 р. (12 травня 2023 р.).

6. Дата видачі завдання «2» лютого 2023 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____

А.В. Гончаренко

Завдання до виконання одержав _____

В.Р. Червяченко

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота викладена на 67 сторінках. Вона містить три розділи, 43 позиції у списку використаних джерел.

Чехословаччина стала прикладом відносно цивілізованої та мирної відмови від комуністичного режиму. Сучасники знайшли відповідні назви для цих подій, які визначили новий курс розвитку Чехословаччини – «Оксамитова революція», «ніжна революція», «м'яка революція» тощо. Народ Чехословаччини збагатив історичний досвід розвитку людства, швидко здійснивши в країні переворот без особливих труднощів і жертв. Саме тому актуальність кваліфікаційної роботи зумовлена багатьма факторами, що призвели до краху комуністичного режиму в Чехословаччині, та особливостями внутрішньо-політичного розвитку країни.

Об'єктом дослідження є Чехословаччина в 1945–1992 рр.

Предметом дослідження є «Празька весна» 1968 р. та «Оксамитова революція» 1989 р. у Чехословаччині як головні чинники, що призвели до краху комуністичного режиму в країні.

Мета роботи – проаналізувати розвиток Чехословаччини в 1968–1992 рр. у контексті вивчення «Празької весни» 1968 р. та «Оксамитової революції» 1989 р. як головних чинників, що призвели до краху комуністичного режиму в країні.

Методи дослідження – використовувалися принципи об'єктивності, історизму, багатофакторності, цілісності та критичності. Серед спеціальних методів було використано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, метод системного аналізу та інші методи.

Відповідно до поставлених мети та завдань дослідження зроблено висновки та отримано результати:

- 1) охарактеризовано процес становлення соціалістичного ладу в Чехословаччині;
- 2) проаналізовано розвиток Чехословаччини за комуністичного режиму;

3) виявлено негативні соціально-економічні тенденції в житті Чехословаччини в комуністичну добу;

4) з'ясовано роль «Празької весни» 1968 р. як спроби реформування державного ладу та однієї з причин посилення антикомуністичних настроїв серед населення Чехословаччини;

5) досліджено події «Оксамитової революції» як основного чинника краху комуністичного режиму в Чехословаччині та її вплив на подальший розвиток країни.

Ключові слова: Чехословаччина, «Празька весна», «Оксамитова революція», комуністична система, реформи, А. Дубчек, В. Гавел.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. «ПРАЗЬКА ВЕСНА» 1968 Р.....	11
1.1. Встановлення комуністичного режиму в Чехословаччині після Другої світової війни.....	11
1.2. Початок соціально-економічних і політичних реформ у Чехословаччині.....	15
1.3. «План дій» чехословацьких реформаторів.....	19
РОЗДІЛ 2. ПОРАЗКА «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 Р. ОКУПАЦІЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ.....	254
2.1. Військова інтервенція в Чехословаччину.....	254
2.2. Переговори лідерів «Празької весни» в Москві та підписання документу щодо виходу з кризи.....	276
2.3. Наслідки окупації Чехословаччини.....	298
РОЗДІЛ 3. «ОКСАМИТОВА РЕВОЛЮЦІЯ» 1989 Р.....	33
3.1. Соціально-економічне та політичне становище Чехословаччини напередодні «Оксамитової революції».....	33
3.2. Початок «Оксамитової революції» 1989 р.....	41
3.3. Громадянський форум та його роль у подіях «Оксамитової революції».....	47
3.4. Зміни в політиці чехословацької комуністичної партії після початку «Оксамитової революції».....	56
3.5. Нові внутрішньополітичні напрямки розвитку Чехословаччини після перемоги «Оксамитової революції» 1989 р.....	58

ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Кінець 80 – початок 90-х років ХХ століття став переломним моментом в історії країн Центральної та Східної Європи. Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія та Болгарія здійснили рішучі зміни в напрямку розвитку демократії, розірвавши свої традиційні зв'язки з СРСР, рухаючись до європейських структур.

Соціалістичні відносини, тоталітарна політична система, які сформувалися в цих країнах у другій половині 40-х рр. ХХ ст., переживали глибоку кризу. Люди знайшли вихід із цієї ситуації, відійшовши від соціалізму та тоталітарних режимів і перейшовши на європейську лінію розвитку, західну демократію та ринкову економіку.

Кожна з країн Центрально-Східної Європи має свій шлях переходу на нову систему. Він тривав роками, коли одні країни перебували в дуже важкому становищі (Польща, Угорщина, Східна Німеччина), інші – у збройних конфліктах і громадянських війнах (Румунія, Югославія).

Чехословаччина стала прикладом відносно цивілізованої та мирної відмови від комуністичного режиму. Сучасники знайшли відповідні назви для цих подій, які визначили новий курс розвитку Чехословаччини – «Оксамитова революція», «ніжна революція», «м'яка революція» тощо. Народ Чехословаччини збагатив історичний досвід розвитку людства, швидко здійснивши в країні переворот без особливих труднощів і жертв.

Саме тому актуальність кваліфікаційної роботи зумовлена багатьма факторами, що призвели до краху комуністичного режиму в Чехословаччині, та особливостями внутрішньо-політичного розвитку країни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах науково-дослідної теми кафедри історії Сумського державного університету «Суспільно-політичне життя та повсякдення на українських землях» (№ 0120U105071).

Об'єктом дослідження є Чехословаччина в 1945–1992 рр.

Предметом дослідження є «Празька весна» 1968 р. та «Оксамитова революція» 1989 р. у Чехословаччині як головні чинники, що призвели до краху комуністичного режиму в країні.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від початку «Празької весни» 1968 р. як спроби реформування існуючої суспільно-політичної та економічної системи в Чехословаччині, до розпаду держави на дві незалежні країни – Чехію та Словаччину наприкінці 1992 р.

Для кращого розуміння специфіки розвитку чехословацької держави наприкінці 60 – на початку 90-х рр. ХХ ст. розгляд порушеної нами проблематики розпочато після завершення Другої світової війни у 1945 р., коли Чехословаччина стала на шлях соціалістичного розвитку.

Мета дослідження – проаналізувати розвиток Чехословаччини в 1968–1992 рр. у контексті вивчення «Празької весни» 1968 р. та «Оксамитової революції» 1989 р. як головних чинників, що призвели до краху комуністичного режиму в країні.

Виходячи з цілей, перед проектом були поставлені такі **завдання**:

- охарактеризувати процес становлення соціалістичного ладу в Чехословаччині;

- проаналізувати розвиток Чехословаччини за комуністичного режиму;

- виявити негативні соціально-економічні тенденції в житті Чехословаччини в комуністичну добу;

- з'ясувати роль «Празької весни» 1968 р. як спроби реформування державного ладу та однієї з причин посилення антикомуністичних настроїв серед населення Чехословаччини;

- дослідити події «Оксамитової революції» як основного чинника краху комуністичного режиму в Чехословаччині та її вплив на подальший розвиток країни.

Просторові межі дослідження. Географічно робота охоплює територію Чехословаччини в 1968–1992 рр.

Методи дослідження. Робота ґрунтується на використанні принципів об'єктивності, історизму, багатофакторності, цілісності та критичності. Серед спеціальних методів було використано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, метод системного аналізу та інші методи. Всі вони в комплексі склали необхідний інструментарій під час вивчення джерел та історіографії проблеми, а також безпосередньо в процесі аналізу досліджуваних подій.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі залучення й аналізу джерел і літератури, здійснено спробу неупередженого дослідження «Празької весни» та «Оксамитової революції» як основних чинників краху комуністичної системи в Чехословаччині.

Апробація матеріалів роботи та їх оприлюднення в наукових виданнях здійснювалися шляхом оприлюднення її основних положень на X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» (м. Суми, 2023 р.).

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали, результати та висновки можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії Чехії та Словаччини. Матеріали дослідження можуть знайти застосування у викладанні у закладах вищої освіти окремих дисциплін у системі підготовці фахівців з історії.

Джерельна база та історіографія проблеми. Дослідження «Празької весни» 1968 р. та «Оксамитової революції» 1989 р. у Чехословаччині було б неможливо без залучення широкого кола мемуарної літератури та інших джерел особистого походження, які складають підґрунтя *джерельної бази* роботи. До числа найбільш значущих робіт з цієї групи джерел слід віднести,

безумовно, спогади активних учасників тих подій – А. Дубчека, Й. Смерковського та В. Гавела [7; 30; 2; 3].

Значну частину інформації щодо подій «Празької весни» було отримано зі спогадів А. Дубчека, в яких він детально розповідає про хронологію подій після вступу військ країн-членів ОВД на територію Чехословаччини та про переговори з Л. Брежнєвим у Москві [7].

Іншим важливим джерелом є праця В. Гавела «Сила безсилик», в якій автор розповідає про перебіг подій, в яких він приймав активне участь, відкриває невідомі раніше сторінки «Оксамитової революції» у Чехословаччині [3]. Ця праця також мстить рефлексії В. Гавела щодо політичної ситуації в Чехословаччині напередодні «Оксамитової революцією» та його погляди на зміни, які відбулися.

Мемуари, щоденники та спогади учасників «Празької весни» 1968 р. та «Оксамитової революції» 1989 р. представляють значний інтерес, оскільки дозволяють заповнити прогалини в реконструкції реалій тих подій в історії Чехословаччини.

Історіографія проблеми на різних етапах її історії неодноразово була предметом вивчення зарубіжних і вітчизняних вчених. Проте, цікавий для нас період ще не став предметом спеціального дослідження. *Українськими дослідниками* питання, пов'язані з подіями «Празької весни» 1968 р. та «Оксамитової революції» 1989 р. досліджувалися вузькоспеціалізовано і фрагментарно. Окремі аспекти порушеної нами проблематики вивчали В. Приходько та Т. Мелешенко [26; 27; 22].

В. Приходько у монографії ««Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нового курсу внутрішньої та зовнішньої політики країни», робить спробу проаналізувати причини виникнення «Оксамитової революції» 1989 р. у Чехословаччині, її перебіг та наслідки для внутрішнього розвитку країни [27].

Т. Мелешенко у статті «Суспільно-політичні передумови формування концепції правової держави та дисидентська діяльність Вацлава Гавела (кінець 1960–1970 рр.)» аналізує суспільно-політичні передумови створення правової

держави у Чехословаччині, а також висвітлює особливості внутрішньо-політичної ситуації у країні наприкінці 60–70-х рр. ХХ ст. Значна увага приділяється особистості В. Гавела у дисидентському русі та його участі у Хартії-77 [22].

Що стосується робіт *зарубіжних авторів*, дослідження цієї тематики проводилися, в основному, у зв'язку з іншими аспектами розвитку Чехословаччини у другій половині ХХ ст., а також у контексті витоків і наслідків «Празької весни» 1968 р. та «Оксамитової революції» 1989 р. Серед цих робіт, перш за все, варто виокремити працю В. Тисменяну «Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела», в якій докладно розглянуто суспільно-політичні процеси розвитку країн Східної Європи та причини їх виходу з радянської сфери впливу [32].

Дж. Ротшильд та Н. Уїнгфілд у праці «Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни» подають історичний огляд країн регіону, але не торкаються СРСР та держав Балтії [29].

Російськомовна історіографія проблеми також представлена в роботі. Праці вчених СРСР тенденційно та упереджено висвітлюють події «Празької весни» та «Оксамитової революції», а також розкривають хід цих подій в односторонньому порядку, з точки зору комуністичної ідеології. Серед сучасних авторів варто виділити статтю В. Журавльова «Злети і падіння Александра Дубчека», в якій автор шляхом біографічних нарисів проаналізував політичну діяльність одного з лідерів «Празької весни» 1968 р. [10].

Підбиваючи загальний підсумок огляду джерел та історіографії питання, слід зазначити, що хоча окремі аспекти порушеної нами проблематики достатньої вивчені, проте, комплексне дослідження «Празької весни» 1968 р. та «Оксамитової революції» 1989 р. як основних чинників краху комуністичної системи в Чехословаччині, вимагає подальшого розвитку.

Структура роботи підпорядкована цілям і основним завданням проведеного дослідження згідно плану. Дане дослідження складається зі

вступу, трьох частин, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 67 сторінок, списку використаних джерел (43 пункти) – 4 сторінки.

РОЗДІЛ 1. «ПРАЗЬКА ВЕСНА» 1968 Р.

1.1. Встановлення комуністичного режиму в Чехословаччині після Другої світової війни

Чехословаччина, як і багато інших країн Центральної і Південно-Східної Європи, в перші післявоєнні роки стала на новий соціалістичний шлях розвитку. У травні 1945 р. була звільнена Прага. Радянські війська відіграли ключову роль у звільненні країни від фашизму. У боях за визволення Чехословаччини загинуло понад 165 тис. радянських воїнів. Американські війська, що наступали із заходу, зробили значний внесок у розгром фашистських військ, що скупчилися в Чехословаччині. Лише в останні роки це питання відкрито обговорюється [26, с. 5].

Серед визволителів були болгарські та румунські частини, угорські та австрійські патріоти. Бойову славу отримали бійці Чехословацького корпусу під командуванням Л. Свободи. У Вівтарі Слави зберігаються подвиги учасників чехословацького руху опору [17, с. 374-382].

Отже, спільними зусиллями антигітлерівської коаліції, представників різних європейських країн була досягнута свобода чеського і словацького народу. Це не могло не вплинути на життя країни.

Після війни Комуністична партія Чехословаччини і Комуністична партія Словаччини почали відігравати все більшу роль у політичному житті країни. Новий лад, що формувався в Чехословаччині та інших країнах, отримав назву «народної демократії». На той час Чехословаччина мала два шляхи розвитку. Перший шлях уособлювали глава держави Е. Бенеш та міністр закордонних справ Я. Масарик. Їхня програма була спрямована на країни Західної Європи – Велику Британію, Францію та особливо на Швецію та Данію. Вони були прихильниками попередніх демократичних режимів, виступали проти поспішних реформ, прагнули участі в західній системі міжнародних відносин, у

тому числі в плані Маршалла, але прагнули і до союзу з СРСР і країнами Центральної та Південно-Східної Європи [26, с. 6].

Другий політичний курс (під впливом СРСР) запропонували Комуністична партія Чехії і Комуністична партія Словаччини, діючи спільно, на прискорення переходу до соціалістичного будівництва та створення планової економіки. У зовнішній політиці вони орієнтуються на Радянський Союз і європейські країни «народної демократії». Ці комуністичні партії рішуче виступали проти вступу Чехословаччини в план Маршалла та активно пропагували ідею «холодної війни».

Велике зіткнення між двома курсами відбулося в 1948 р. Велику вплив у країні мали прихильники Е. Бенеша, ще більший – К. Готвальда. Їхню боротьбу в лютому 1948 р. раніше вітали як перемогу пролетарської революції мирним шляхом без громадянської війни [17, с. 428].

У ході перетворень за радянським зразком країна змінила своє обличчя. Зростає вага і все більше посилюється роль машинобудування, яке є ядром промисловості країни. Однак це досягнення далось дорогою ціною. Усі кошти йшли на розвиток важкої промисловості, а легка промисловість, харчування та побутове обслуговування значно відставали. Промисловий застій групи «Б» негативно позначається на матеріальному становищі населення, особливо робітників і селян, ремісників і торговців.

Гонка озброєнь, яка стрімко розвивалася в умовах конфлікту між двома системами та загострення «холодної війни», лягла важким тягарем на Чехословаччину. Чехословацька промисловість традиційно була дуже милітаризованою, частка виробництва зброї поступово зростала у 50–60-х рр. ХХ ст. Військова промисловість коштувала країні великих грошей.

У 1950–1960-х роках відбувся подальший процес підпорядкування чехословацької зовнішньої політики та торгових відносин Раді економічної взаємодопомоги (РЕВ), створеній у 1949 році. Рішення РЕВ обмежили ініціативу Чехословаччини і позбавили її можливості вийти на європейські та світові ринки.

Важливі події, що відбувалися в сусідніх країнах, не могли пройти безслідно і в Чехословаччині. Насамперед це стосується демонстрацій червня 1953 р. проти тоталітарного режиму в Східній Німеччині, які охопили всю країну масовими виступами з вимогами демократизації суспільства та забезпечення кращих умов життя. Тільки в Берліні на вулицях загинули понад 20 людей [11, с. 5-6]. Починаючи з літа 1953 року десятки тисяч східних німців залишили свою країну. Чехословаччина була сусідньою країною Східної Німеччини. Багато німців перейшли на її бік і принесли новини про ситуацію в цій країні. Події в НДР влітку 1953 р. вплинули на формування опозиційних сил в Чехословаччині.

Події в Польщі та Угорщині 1956 р. мали ще більший вплив на країну, оскільки під впливом рішень XX з'їзду комуністичної партії СРСР та реформ М. Хрущова в Радянському Союзі активізувався процес демократизації. Опозиція розробила програму реформ, і ідеї дійшли до Чехословаччини.

Проте найбільший вплив на країни Центральної та Південно-Східної Європи мала Угорська революція 1956 року, яка обстоювала програму радикальної реформи внутрішнього і міжнародного життя. Радянські війська придушили протест угорського народу, який заплатив високу ціну за своє прагнення бути вільним, знищити тоталітарний режим, повалити угорський радянський уряд М. Ракоші та Е. Гере. У цих подіях загинуло близько 3000 осіб і близько 500 було страчено. Рішеннями судів до різних термінів позбавлення волі засуджено 2300 осіб [11, с. 24].

У середині 60-х рр. XX ст. у Чехословаччині почалися серйозні труднощі. П'ятирічний план так і не був фактично виконаний, про що свідчать матеріали 13-го з'їзду КПЧ (червень 1966 р.). Знизилася продуктивність праці, сповільнився технічний прогрес. Зберігався застій у сільськогосподарському виробництві, не виконувалися програми соціального розвитку та покращення матеріального становища трудящих [26, с. 11].

Усі ці процеси особливо помітні в контексті сусідніх Австрії та Західній Німеччині, які переживали швидкий економічний прогрес. Ситуація в

Чехословаччині ускладнювалася також міжнародними подіями. Західні країни нарощували свій арсенал, який намагалися обмежити створенням у 1955 р. Організації Варшавського договору (ОВД) на чолі з СРСР. Економіка Чехословаччини ставала все більш мілітаризованою, що створювало тиск на суспільство в цілому.

Широкий резонанс викликало оприлюднення результатів роботи спеціальної комісії з реабілітації в'язнів під керівництвом К. Готвальда (1949–1953 рр.). Жорстоко покараних чехословацьких керівників – Г. Гусака, Л. Новомецького, В. Клементіса – звинуватили в націоналізмі та зв'язках з міжнародними спецслужбами, але визнали невинними. Чехословацьке суспільство активно обговорювало грубі порушення прав людини, засуджувало незаконні дії та дискутувало про систему, яка допускала їх. Чехословацька преса все частіше писала про наслідки жорстких заходів Й. Сталіна в Радянському Союзі. Таким чином, накопичуються негативні матеріальні комплекси, формується опозиція, зростають ряди прихильників реформ.

Водночас йшов процес героїзації Комуністичної партії Чехословаччини, діяльності А. Новотного як Першого секретаря ЦК Компартії Чехословаччини та Президента республіки. А. Новотний легко сприйняв науково необґрунтовані уявлення Л. Брежнєва про досягнення комуністичного суспільства та радянської демократії [26, с. 12]. Він нереалістично оцінював рівень економічного і соціального розвитку Чехословаччини, намагався видати диктатуру пролетаріату за національну державу, зобразив життя в цій країні як початок комуністичного суспільства, Чехословаччина за А. Новотного «майже комуністична». Проте очевидна її відсталість від західних сусідів.

1.2. Початок соціально-економічних і політичних реформ у Чехословаччині

У цій ситуації в середині 60-х рр. XX ст. була розроблена програма реформ під назвою «Принцип вдосконалення системи планування управління».

Передбачалося проведення низки заходів, які забезпечать перехід до ринкових відносин. Основна увага приділялася механізмам ринкового контролю, таким як вільний вибір партнерів компаніями, торговий кредит, конкуренція та контрактне ціноутворення. Також розглядалися нові механізми управління фермою [11, с. 26-27]. Економічні перетворення, хоч і проводилися непослідовно, змінили політичне життя країни.

Групи прихильників реформ – А. Дубчек, Ч. Цісарж, В. Славік, О. Чернік, Ю. Сморковський, та опоненти – А. Новотний, В. Біляк, Я. Штефан, Я. Ленарт, К. Фойтік сформувалася в лавах чехословацької комуністичної партії. Прискорив розвиток подій січневий 1968 р. Пленум ЦК КПЧ, на якому було звільнено з посади першого секретаря А. Новотного й обрано на його місце А. Дубчека. Рішення Пленуму мало прискорити реформи в усіх сферах державного життя. Це знайшло подальший розвиток у «Плані дій», прийнятому з ініціативи А. Дубчека навесні 1968 р. [11, с. 27]. Ця програма порушила багато принципових питань щодо КПЧ і життя в цій країні по-новому. Відносини між різними партіями Національного фронту мали будуватися на принципах рівності та партнерства. Необхідно прискорити було економічні та політичні реформи, включаючи запровадження федеративної системи в країні, щоб покласти край нерівному статусу Словаччини та врегулювати життя інших етнічних меншин.

Навесні і влітку 1968 р. у Чехословаччині активізувалося громадсько-політичне життя. Найактивніші реформаторські сили об'єдналися в такі організації, як «Клуб активних безпартійних», «Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність» (К-231) та «Клуб незалежних письменників». Профспілки скандували «Об'єднання – ні комуністам!». Навіть серед молоді виникли десятки організацій і клубів. Всі вони закликали до швидкого впровадження реформ. Ці вимоги не мали антисоціалістичного характеру, а були спрямовані на заміну тоталітарної системи на демократичну. Вони намагалися створити демократичний соціалізм, соціалізм з людським

обличчям. Чехословацькі журналісти назвали цю реформу «Празькою весною» [26, с. 12-13].

Спроби лідерів «Празької весни» провести реформи зустріли спротив не лише чехословацьких контр-реформаторів, але головним чином радянської «ортодоксальної соціалістичної» ідеології та її союзників у рамках РЕВ. Л. Брежнєв говорив, що чехословацькі реформатори відійшли від соціалізму і прагнули його перемогти.

Празькі реформатори святкували свою перемогу, запропонували модель соціалізму, відмінну від радянської. Нове керівництво Чехословаччини вирішило залучити до політичного процесу різні верстви суспільства, щоб зміцнити свої позиції в країні. Їхні наміри викликали підозру в самій Чехословаччині, Східній Німеччині, Польщі та державах-учасниках Варшавського договору. Нова криза була наслідком тієї самої недовіри до влади, яка призвела до соціальних заворушень у Польщі та Угорщині в 1956 році. Незважаючи на постійні зусилля комуністичної влади створити імідж національної злагоди, вони широко розглядалися як варіації національної злагоди у рамках сформованої сталінської моделі. У 1950-х роках у Чехословаччині президент А. Новотний брав безпосередню участь у чистках і завжди був проти політичної реінтеграції жертв тероризму. Новотний відмовлявся засуджувати чистки та бойкотував усі спроби реформувати гіперцентралізовані та репресивні політичні та економічні структури. Голоси всередині та поза межами комуністичної партії закликали до відмови від сталінської моделі комунізму [11, с. 29].

Дебати про культуру на початку 1960-х років викликали критику претензій компартії на монопольну владу. Ідеологічна гегемонія партії була поставлена під сумнів під час конференції, присвяченої творчості Ф. Кафки, що відбулася в Любліці в 1963 р. На цій конференції чеські інтелектуали поставили під сумнів принципи соціалістичного реалізму. За їх словами, мистецтво стоїть нижче політичних цінностей, які відстоює комуністична партія. Притча Кафки про людину, якій загрожує безіменна влада грізного бюрократичного монстра,

розглядається як застереження проти тоталітарних структур, засудження зростання ревізіонізму як серйозної загрози ідеології. Влітку 1967 р. цензура і партійне втручання у творчий процес були розкритиковані на з'їзді письменників.

Багато комуністичних письменників, яким набридла офіційна брехня, також критикували уряд А. Новотного, спростовуючи твердження партії про те, що вона гарантувала прогрес Чехословаччини протягом двох десятиліть соціалістичного панування. За їх словами, за останні 20 років у Чехословаччині не було вирішено жодної людської проблеми. Почуття самодостатності в суспільстві, політична відданість етнічним нормам, починаючи від основних потреб, таких як будівництво будинків, шкіл і економічного добробуту, до життєвих потреб, які не можуть бути задоволені недемократичними урядами. найменші речі, потреба довіри між людьми, розвиток освіти для нації в цілому тощо.

Після цього виступу війна між партійною машиною та повсталою інтелігенцією стала неминучою [32, с. 106]. Вакулик і багато його однодумців були виключені з комуністичної партії. Була організована наклепницька кампанія проти критично налаштованої інтелігенції. Проте ажіотаж поступово перекинувся і на університет, викликавши занепокоєння студентів.

Другою причиною кризи було поблажливе і часто зневажливе ставлення влади до словацького народу. У словацьких інтелектуальних і партійних колах поширився рух за подальшу незалежність Словаччини від празького уряду. Рух очолив перший секретар ЦК Словацької комуністичної партії Александр Дубчек, випускник партійного технікуму в Москві, відомий своїми прохрущовськими поглядами. Відомим захисником прав Словаччини в Федеративній Республіці був Густав Гусак. Юрист за фахом і ветеран комуністичного руху, Гусак був одним із лідерів словацького антинацистського повстання 1944 року. Засуджений за фальсифікацію націоналізму на початку 1950-х років, Гусак залишився рішучим прихильником реформ.

У жовтні 1967 р. – січні 1968 р. у вищих ешелонах влади не вщухала політична боротьба. Не маючи необхідної підтримки з боку членів ЦК, які бачили в ньому першопричину кризи, А. Новотний звернувся за допомогою до Л. Брежнєва. Після поїздки до Праги керівник СРСР дійшов висновку, що становище А. Новотного настільки хитке, що єдиним виходом із кризи є його негайне усунення від влади. Чехословацька партія усунула А. Новотного з посади генерального секретаря і замінила його словацьким лідером Александром Дубчеком [17, с. 456]. Кілька тижнів потому стало зрозуміло, що на порядку денному нового керівника було набагато більше, ніж незначні зміни в системі.

У березні А. Новотний був змушений піти у відставку з поста президента Чехословаччини. Його замінив Людвік Свобода, шанований генерал, який уникав прихильників Й. Сталіна. Інший потерпілий з точки зору суду – Юзеф Смерковський – був обраний президентом Національних зборів. Запеклих прихильників Президії ЦК змінили прибічники реформ з оточення А. Дубчека.

1.3. «План дій» чехословацьких реформаторів

Остаточний ілюзорний принцип можливості реформування соціалістичної системи та віра А. Дубчека в те, що система централізованого планування може стати ефективною, були важливим документом, підготовленим комуністичними реформаторами, який був сформульований у «Плані дій» у квітні 1968 р. Якщо в документі говорилося про вірність чехословацьких комуністів марксистсько-ленінським принципам, то в програмі підкреслювалася рішучість демократизувати існуючу систему. Партія заявила про свій намір відмовитися від методу командування і офіційно пообіцяла віддати перевагу методу переконання. Так, сутність документу під назвою «Шлях Чехословаччини до соціалізму» звучить так:

- 1) нові гарантії свободи слова, преси, зборів і віросповідання;

2) закон про вибори, який забезпечував би ширший вибір кандидатів і реальну свободу чотирьом некомуністичним партіям, пов'язаним з Національним фронтом і контрольованим комуністичною партією;

3) обмежити привілеї комуністичної партії щодо парламенту та уряду;

4) радикальна економіка, спрямована на підвищення корпоративної незалежності, щоб відродити невелику кількість приватних компаній, забезпечити обмін валюти та вивести торгівлю із Заходом на новий рівень;

5) незалежність суду;

6) федеральний статус Словаччини;

7) розробка нової конституції наприкінці 1969 р. [29, с. 247].

Програма стала результатом компромісу між радикальними реформаторами та консерваторами в партійному керівництві. Деякі з цих ідей звучать багатообіцяюче, а інші підтверджують центральну роль партій. Загалом цю програму сприйняли прихильники демократії, які шукали нову модель соціалізму, намагаючись перетворити його на генератор відродження. Програма, пронизана вірою в соціалістичні ідеали, яскраво підтвердила рішучість нового керівництва відмовитися від радянської моделі.

Було реабілітовано багатьох політичних в'язнів, а жертвам сталінських репресій дозволено організовувати власні об'єднання та мати свої гуртки. Саме в цей момент стала очевидною подвійна природа «Празької весни». З одного боку, це був реформаторський рух, ініційований зверху комуністичними групами, незадоволеними поганими економічними умовами та соціальними недугами, характерними для режиму А. Новотного. Тим часом, у міру розвитку руху та сприйняття реформаторських ідей широкими масами та верствами населення представники чеського та словацького суспільства критикували масштаби офіційної стратегії реформ.

Коли Дубчек і його колеги дійшли висновку, що реальний соціалізм немислимий без демократії, швидкі темпи демократизації сп'янили чеську інтелігенцію, яка завжди була на боці найрадикальнішого комуністичного

керівництва. Проте головна ланка комуністичної партії так і не змогла чітко визначити свій підхід до вирішення головної дилеми країни.

Ті, хто боявся перспективи реальної втрати влади в плюралістичній системі, скаржилися на зростання правих сил і вимагали більш жорсткої політики Дубчека, повністю підтримуючи запропоновані ним ідеї. Для них єдиною альтернативою задушливому сталінському режиму є соціалізм з людським обличчям.

Ортодокси були занепокоєні тим, що ініційовані партією реформи можуть призвести до спонтанних громадянських рухів проти комуністичного режиму, також поділялися радянським керівництвом та його союзниками. Керівник Румунії Н. Чаушеску висловив стурбованість розвитком подій у Чехословаччині. Чеський лідер намагався розвіяти побоювання радянського керівництва щодо небезпеки контрреволюції в його країні [5, с. 153].

Критикуючи реформи А. Дубчека, Л. Брежнев висловлював своє невдоволення не лише комуністичним керівництвом Чехословаччини, а й комуністичним керівництвом інших країн блоку, які стверджували, що, будуючи альтернативну модель соціалізму, люди, з якими вони не можуть погодитися з бажанням Чехословаччини, щоб до неї ставилися по-іншому людство – це не лише інструмент для здійснення його планів.

Міжнародний комуністичний рух увійшов у нову фазу кризи та потрясінь, оскільки конкуренція між чехословацькими реформаторами та рештою лідерів ОВД посилилася. Югославія і Румунія висловилися проти використання іноземних військ для придушення демократичного руху в Чехословаччині. Декілька комуністичних партій, у тому числі Франції, Італії та Іспанії, надіслали подібні попередження Москві. Протягом цих місяців точилися гострі дискусії щодо природи марксистського інтернаціоналізму та права кожної комуністичної партії визначати власну політичну лінію. Це було батьківщиною єврокомунізму, політичної платформи, прийнятої багатьма комуністичними партіями Західної Європи.

Єврокомунізм ставить під сумнів право Кремля диктувати свою політику іншим політичним партіям і захищає нерозривний зв'язок між соціалізмом і плюралістичною демократією. Відмову Чехословаччини від застарілої радянської моделі з гіперцентралізмом і скептицизмом до кожної ініціативи поділяли багато комуністичних партій на Заході, і від принципу ленінської диктатури пролетаріату довелося відмовитися. Ті, хто захищав сталінський шлях у Китаї та Албанії, мали протилежні погляди. Вони засудили «Празьку весну» як спробу відродити капіталізм.

Однак у Чехословаччині інтелігенція продовжувала вимагати від лідерів поглиблення політичного плюралізму та надання гарантій, які унеможливлять повернення до сталінських методів керівництва. Чехословацькі лідери, особливо перший секретар Дубчек і спікер Національних зборів Смурковський, мали прямі контакти з представниками, які формували громадську думку.

За місяць сонне суспільство Чехословаччини прокинулося і почалося будівництво нової державної моделі. У червні 1968 року незалежний тижневик «Літературний лист» Спілки письменників опублікував газету під назвою «2000 слів для робітників, селян, учених, митців і всіх народів» [32, с. 110]. Документ, створений головним чином Л. Вакуликом, символізував відхід від логіки поневолення та закликав припинити комуністичні практики політичного панування та маніпуляції. системи без затримок.

Документ, який підписали 70 представників ліберального інтелектуального прошарку та близько 40000 людей по всій країні, висловив зростаюче невдоволення повільними темпами реформ і непослідовністю офіційних стратегій реформ.

Основним спірним питанням у політичній боротьбі у вищих ешелонах Чехословацької комуністичної партії був характер майбутніх лідерів і те, як консерватори (і вони) піддаються санкціям. Дубчек, глибоко стурбований потенційною загрозою з боку Радянського Союзу, відмовився оскаржувати, але не зустрічався з неосталіністськими елементами, які назвали документ «контрреволюційним маніфестом».

Скарги керівництва СРСР на бездіяльність А. Дубчека щодо стримування лібералізації спричинили тиск на Л. Брежнєва з боку комуністичних лідерів Польщі та Східної Німеччини, які боялися, що чехословацький вірус пошириться на їхні країни. У липні лідери Чехословаччини та Румунії були відсутні на саміті Варшавського договору у Варшаві. Учасники конференції звернулися з відкритим листом до чехословацького керівництва з вимогою ліквідувати «контрреволюційний центр» і негайно ліквідувати антисталінські елементи в засобах масової інформації [21, с. 163]. У листі, який фактично був ультиматумом, чітко йшлося про те, що обіцянка Кремля не втручатися у внутрішні справи інших комуністичних країн не має жодного результату. У відлунні 1956 року, щоб виправдати свою збройну інтервенцію в Угорщину, Радянський Союз та його союзники заявили, що «захист революційних інтересів чехословацького народу є не тільки внутрішньою справою його лідерів, але турботою всієї соціалістичної спільноти.

Лідери ОВД, налякані приви́дом антикомуністичного повстання, намагалися змусити Дубчека та його соратників відмовитися від реформ та амбітних планів побудови нового типу соціалізму. Не ставши на коліна перед радянським керівництвом, А. Дубчек відкинув звинувачення. У телезверненні 18 липня він захистив вибір партії та заперечив звинувачення в опортунізмі та ревізійнізмі. Зокрема, Дубчек у своєму виступі сказав: «Соціалізм – наша спільна справа». Відкритою та чесною політикою ми чесно та щиро стираємо залишки нашого минулого та повертаємо втрачену довіру. Тому ми говоримо чесно, спокійно, але твердо, що ми розуміємо, що поставлено на карту. Для народу цієї країни немає іншого шляху до глибоких соціальних і демократичних змін у своєму житті. Ми не хочемо підривати жоден із принципів, викладених у нашому Плані дій. Комуністична партія спирається на добру волю народу, не визнає його керівної ролі в управлінні суспільством, самовіддано служить вільному і поступальному розвитку соціалізму. Ми не можемо встановити владу, просто віддаючи накази, але через працю наших членів, через праведність наших ідей.

Радянські лідери, справжні послідовники Й. Сталіна, не визнавали громадян самостійними політичними суб'єктами і вважали, що партійна еліта повинна повністю і беззастережно взяти на себе всі функції диктатора. Будь-яка спроба встановити іншу владу, особливо таку, що визнає суверенітет народу, вважається згубною [37, с. 89].

РОЗДІЛ 2.

ПОРАЗКА «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 Р.

ОКУПАЦІЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

2.1. Військова інтервенція в Чехословаччину

Незважаючи на бажання А. Дубчека та його оточення знищити існуючу систему та підірвати гегемонію СРСР усередині блоку, вони не знали масштабів протидії з боку Радянського Союзу. Дубчек і його однодумці, які вважали себе переконаними комуністами (з суто марксистської точки зору), поділяли свої високі мрії про соціалістичні реформи та радянське лідерство в міжнародних відносинах та ідеологічних питаннях. Для радянського керівництва марксизм-ленінізм довгий час був прикриттям бюрократичного існування.

Переговори з лідерами «Празької весни» тривали майже півроку. Дрезден, Софія, Варшава, Москва, Братислава та двосторонні зустрічі на рівні всіх членів Політбюро ЦК Компартії Чехословаччини та Президії ЦК Компартії Чехословаччини. Лідери КПРС та інших союзних партій чинили тиск на КПЧ з метою «навести порядок». Останні захищалися, заявляючи, що соціалізму в Чехословаччині не було і немає загрози.

У липні-серпні відбулися переговори між Політбюро ЦК КПРС і Президією Комуністичної партії Чехословаччини, на яких було досягнуто домовленості про припинення суперечок і взаємної критики. Потім у Братиславі відбувся саміт держав-учасниць Варшавського договору, на якому, як повідомлялося, було досягнуто повної згоди. У комюніке Братиславської конференції міститься традиційне радянське формулювання «підривної поведінки імперіалізму» і тверда і послідовна прихильність усіх соціалістичних країн «загальним законам побудови соціалістичного суспільства».

В обмін на безрозсудні, звичайно лицемірні обіцянки поважати суверенітет Чехословаччини, радянське керівництво негайно розпочало кампанію проти

демократичних сил і засобів масової інформації, змусивши Дубчека поводитися як поступливий комуніст. У Чехословаччині, однак, джин демократії був поза межами країни, і лідери реформаторського руху не мали наміру відступати, щоб не втратити політичну довіру. Статус А. Дубчека як національного лідера був пов'язаний зі здатністю радянського керівництва Чехословаччини протистояти постійним вимогам знову запровадити цензуру та вжити репресивних заходів проти «ворожих», на думку Кремля, сил.

18 серпня 1968 р. саміт п'яти країн Варшавського договору схвалив пропозицію Л. Брежнєва. Відповідно до цієї пропозиції діяльність творців «Празької весни» має бути припинена [11, с. 89].

О 23:00 20 серпня 1968 року збройні сили п'яти країн ОВД перетнули кордон Чехословаччини. Окупацію країни здійснили 124 тис. військових і 500 танків (частина з яких напередодні вже погодилася провести широкомасштабну операцію союзників у Чехословаччині, перебуваючи, таким чином, на словацькій землі) [8, с. 628]. Як і в ситуації з Угорщиною в 1956 році, більшість радянських військ залишили український плацдарм та були перекинуті до Чехословаччини. Народ Чехословаччини був обурений появою «непроханого гостя» і боровся з наступом танків і моторизованих військ. Зокрема, були зняті дорожні знаки, розклеєні плакати з проханням повернутися додому радянським військам, жителі Праги встановили барикади. Блокуючи просування радянських танків по дорозі, вони закидали їх пляшками з пальним [17, с. 479].

У сутичках загинуло 30 людей, понад 300 отримали поранення. Військові підкорилися президенту Л. Свободі, опору та вогню не чинили. Вже 21 серпня була окупована вся Чехословаччина і зайняті важливі стратегічні пункти. Лідер партії А. Дубчек, канцлер О. Чернік та інші лідери реформаторського руху були взяті в заручники та вивезені до військових частин на радянській землі [26, с. 13]. Одразу після окупації Москва розіслала офіційні телеграми ТАРС по всьому світу, в яких пояснювалося, що війська до Чехословаччини введені на прохання партійно-національного керівництва [7]. Тоді Дубчек не знав, що за

його спиною з'явилися союзники, готові певною мірою виправдати збройне втручання. Щоб виправдати окупацію Чехословаччини, газета «Правда» опублікувала статтю, в якій А. Дубчека звинуватили в організації правоопортуністичної фракції. Зіткнувшись з рішучою відмовою президента Чехословаччини Л. Свободи вести переговори без легітимного глави держави, Л. Брежнєв погодився залучити до переговорів А. Дубчека та його соратників.

З цього моменту вирішилася доля «Празької весни». Сотні тисяч радянських військ контролювали всі стратегічні пункти Чехословаччини. У Дубчека було мало шансів врятувати експеримент із демократизації. З притаманною йому зарозумілістю Брежнєв звинуватив керівництво Чехословаччини в зраді міжнародних соціалістичних принципів [16, с. 20]. У Празі проходить 14-й підпільний з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини, який гнівно засуджує радянське втручання. Учасники конференції вимагали негайного звільнення заарештованих національних лідерів.

2.2. Переговори лідерів «Празької весни» в Москві та підписання документу щодо виходу з кризи

Психологічно приголомшений, не маючи виходу з жахливої ситуації, що виникла в результаті збройного вторгнення в країну, А. Дубчек і його соратники (за винятком членів Президії та Фр. Крігеля) зрештою піддалися вимогам радянського керівництва. 23 серпня президент Чехословаччини Л. Свобода прибув до Москви, щоб підписати «Програму виходу з кризи» – документ, нав'язаний ошелешеному чехословацькому керівництву. Московський протокол був продиктованою моделлю твердої позиції.

Це стало правовою основою для систематичного втручання у внутрішні справи Чехословаччини, скасування результатів 14-ї Височанської конференції, проведеної після усунення президента.

Переговори в Москві Л. Брежнєв вів у ганебному тоні, і більше його здивувало те, що він назвав А. Дубчека на «ти», як пізніше згадував Дубчек.

Радянські лідери намагалися принизити Дубчека при кожній нагоді, даючи зрозуміти, що Кремль не допустить жодного прагнення до «соціалізму з людським обличчям». Брежнев добре розумів, що інтервенція розчарувала демократичні партії в усьому світі, але він не приховував своєї неприязні до тих, хто намагався критикувати рішення радянського керівництва [16, с. 20].

Восени 1968 р. у Москві було підписано нову угоду про «тимчасове» перебування радянських військ у Чехословаччині. Потім, у грудні 1968 р. між СРСР і Чехословаччиною було підписано угоду про розміщення радянських військ у Чехословаччині. Інші країни ОВД вивели свої війська з країни. Потім А. Дубчек був призначений послом до Туреччини, а невдовзі працював інженером у Словаччині.

Окупація Чехословаччини силами ОВД була грубим порушенням суверенітету Чехословаччини і була засуджена багатьма країнами світу. Перш за все підкреслимо, що такі соціалістичні країни, як Китай, Румунія, Югославія та Албанія (звичайно, зі своїх мотивів) рішуче засудили дії сил Варшавського договору щодо Чехословаччини. Цю акцію засудили країни третього світу, Західна Європа та США. ООН прийшла на захист Чехословаччини. Гнів охопив майже всі країни світу [26, с. 14].

Щодо Дубчека, то він поведився як людина, яка не розуміла, що відбувається, масштабів катастрофи і хотіла повернутися до Праги, щоб зберегти досягнуте, для нього не було місця в політичному житті Чехословаччини. Зіткнувшись з прорадянським опором у президентському палаці, Дубчек потрапив у немилість серед інтелігенції та студентського руху. Як пізніше згадував А. Дубчек, про військові дії для Чехословаччини на той час не могло бути й мови, оскільки військова міць країни була зосереджена на її західному кордоні для відбиття можливих нападів із західнонімецької землі [13, с. 38-39]. Бойовий порядок провокував регіональні конфлікти, які призводили лише до того, що завойовники підтвердили засудження організованої контрреволюції.

2.3. Наслідки окупації Чехословаччини

Поворотним моментом «нормалізації» стала зміна партійного керівництва. 17 квітня 1969 року ЦК КПЧ на своєму засіданні звільнив першого секретаря ЦК КПЧ А. Дубчека. Президія ЦК Компартії Чехословаччини обрала на цю посаду одного з ініціаторів «нормалізації» Г. Гусака.

29-30 травня 1969 р. на конференції у Празі було оновлено склад ЦК КПЧ, де було затверджено основні положення «урегулювання».

- 1) повне керування «нормалізацією» через КПЧ;
- 2) відновлення головної ролі КПЧ у нації та суспільстві;
- 3) припинення економічних реформ і відновлення бюрократичної системи управління для управління економікою з єдиного політичного центру;
- 4) відновлення сильних національних інституцій як інструменту влади КПЧ;
- 5) забезпечити підпорядкування Чехословаччини Радянському Союзу.

Ці положення були реалізовані в наступні роки. Зокрема, за демократичні погляди та активну участь у реалізації політики «Празької весни» з Компартії Чехословаччини було виключено понад 300 тис. осіб [10].

Г. Гусак, який змінив А. Дубчека на посаді лідера партії, виконував усі вказівки з Москви. Почалася велика чистка. У результаті з партії було виключено понад півмільйона членів партії, включаючи Дубчека, Сморковського, Крігеля та Млинаржа. Відбулося політичне знищення прихильників «Празької весни», оскільки «нормалізація» економічного і соціального життя призвела до відновлення адміністративно-бюрократичних методів управління. Лише з Компартії Чехословаччини було виключено, позбавлено партійних квитків, роботи та соціального захисту близько 500 тис. осіб. Нечувані чистки охопили все населення. Одних понизили в посаді, інших звільнили за недовіру.

Хоча збройна інтервенція в Чехословаччину не була такою кривавою, як Угорська революція, мала жахливі наслідки. Тисячі представників інтелігенції

вирішили втекти за кордон, а ті, хто залишився в країні, відчули на собі наслідки «нормалізації», проведеної Гусаком. Реформа була зупинена, але ідея реформи заміни тоталітарної системи на демократичну не могла бути придушена. Вона жила, зростала і була однією з головних передумов соціальної революції кінця 80-х рр. ХХ ст.

Важливою, але відносно невідомою подією є демонстрація на захист «Празької весни» на Красній площі в Москві. 25 серпня 1968 р. семеро людей вийшли на Красну площу і вигукували «Хай живе самостійна і незалежна Чехословаччина», «Ганьба загарбникам», «За нашу і вашу свободу». При цьому всі протестувальники постали перед судом за звинуваченнями в «колективній поведінці, яка грубо суперечить громадському порядку та моралі». Насправді, важко переоцінити важливість цієї демонстрації [29, с. 45].

Після подій 1968 року нова хвиля антикомунізму охопила західний світ і кількість комуністичних партій знову скоротилася. Незважаючи на бурхливе зібрання в Конгресі, Сполучені Штати, здавалося, не турбував той факт, що Чехословаччина повинна залишитися «в радянській сфері впливу» [7].

Результатом радянської інтервенції стали жорстокі дії проти спроб Чехословаччини повернутися в європейський культурно-політичний простір. Військові дії країн-учасниць Варшавського договору сповільнили, а потім і припинили процес реформування комуністичного режиму та спроби побудови соціалізму з «людським обличчям» у Чехословаччині.

Відповідаючи на різні звинувачення, починаючи з 1989 року, А. Дубчек зазначав, що він шукав компроміс, керувався наміром запобігти кровопролиттю. З точки зору життя це було складніше, і він вірив, що можна виграти лише морально. У Московському протоколі важливо те, чого не вистачає. Він не виправдовував і не виправдовує військового втручання, і ми не відмовилися від нашого плану дій.

Після окупації Чехословаччини радянські керівники вирішили продемонструвати право учасників Варшавського договору на втручання, якщо Кремль вирішить, що «соціалістичне завоювання» під загрозою. 26 вересня

1968 року «Правда» опублікувала статтю за підписом експерта-міжнародника Сергія Ковальова. За словами Ковальова, «послаблення зв'язку у світовій соціалістичній системі безпосередньо впливає на всі соціалістичні країни, які не можуть бути байдужими до цього. Держава, комуністичний рух загалом повинні нести відповідальність». Згідно з позицією та офіційними заявами Радянського Союзу, війська Варшавського договору «не на словах, а по-чеськи не втручалися у внутрішні справи країни. Вони захищали принцип самовизначення словацького народу, які виборювали своє невід'ємне право визначати свою власність, свою долю без контрреволюційних погроз і підбурювання ревізіоністів і націоналістів» [7].

Для окупантів підбурювальна риторика була рівносильною повному занепаду та відродженню неосталінської тоталітарної моделі. Їм знадобилися роки, щоб оговтатися від шоку окупації та почати будувати громадянське суспільство, яке протистоїть державним інститутам і цінностям.

Після окупації Чехословаччини Радянським Союзом і жорстокого придушення там реформаторського руху відносини між країнами Варшавського договору регулювалися принципом обмеженого суверенітету, визначеним Москвою. У листопаді 1968 року Л. Брежнєв виступив у Варшаві з промовою, повторивши основні положення цієї доктрини. Будь-яке незначне відхилення від цього визначення розглядалося як зрада принципів соціалістичного інтернаціоналізму, і СРСР мав право змінити це припущення силою зброї, якщо це було необхідно.

Уроком для всіх, хто хотів повторити спроби Дубчека, стала так звана нормалізація в Чехословаччині. Після придушення «Празької весни» Москва розгорнула масштабну кампанію, спрямовану на придушення реформаторських тенденцій як у самому Радянському Союзі, так і в країнах соціалістичного блоку. Загальна хвороба вразила всі країни соціалістичного спрямування. Критика відхилень тривала, а політична та економічна стагнація, яку так часто асоціювали з епохою Брежнєва, стала характерною рисою неосталінської політичної культури [19].

Незважаючи на це повернення до стагнації, багато критично налаштованих інтелектуалів винесли важливі уроки з «Празької весни». Вони втратили ідеалістичну віру, яку прославляли її засновники, що комунізм можна реформувати зсередини.

Чехословацькі реформатори виявили реальну межу такого підходу в найвній вірі в те, що Кремль відмовиться від альтернативної моделі комунізму, заснованої на культурі особистості, а не на культурі влади. Як справжні комуністи, вони вважали, що радянське керівництво зацікавлене в збереженні соціалістичного обличчя. Вони забули, що Л. Брежнев і його прибічники були простими суддями, що їхня кар'єра була скута чистками, а права і свободи людини звучали як прокляття. Багато чеських і словацьких комуністів поділяли думку про те, що «Празька весна» була рухом за реформи, ініційованим партією та проведеним під її керівництвом, головним завданням якого було не скасування комунізму, а його оновлення. Демократичні переконання раптово висловили такі чиновники, як Дубчек і його соратники.

Пізніше В. Гавел пояснив настороженість щодо реформ, які проводили комуністи на чолі з А. Дубчеком: у них ніколи не було солідарності, тому що їх підтримка була лише зверху [30]. Реформатори ж побоювалися стихійного волевиявлення народу. Іноді вони не знають, що робити, зважаючи на те, наскільки переступили межі «можна» і «дозволено», а іноді вимоги жахливі і незрозумілі. Усі ці люди – прості партійні бюрократи з відповідною квазіосвітою, правильні ілюзії, звички, забобони, правильні життєві плани, правильне соціальне походження і вузькі стандарти. Різниця лише в тому, що вони мають більше свободи думки та порядності, ніж ті, кого замінюють.

Це просто парадокс комуністичної реформи. Ті, хто розпочинає кампанії зі зміни статус-кво, є їхніми власними продуктами, продуктами навколишнього середовища. Їхнє невдоволення ірраціональністю та несправедливістю сталінського режиму не суперечить марксистському ідеалу «кращого суспільства». На їхню думку, це більше спроба виправити спотворену гуманну і справедливую систему, яка не зачіпає теоретичної бази.

Насправді в усіх країнах радянського блоку багато людей ненавиділи існуючу владу. На відміну від А. Дубчека та його колег-ідеалістів, агенти Кремля дуже добре знали ситуацію. Вони розуміли, що найменша поступка різним прошаркам суспільства згодом призведе до зростання вимог, що змусить реформаторів піти на нові поступки. Брежнев мав рацію – модифікація концепції соціалізму і зняття її сталінського забарвлення неминуче призводили до повного краху існуючої системи.

Підтримка існуючих інститутів і владних відносин ґрунтується на беззаперечній офіційній доктрині. Навіть якби твердження було вимушеним ритуальним повторенням, послаблення твердження комуністичної партії про непогрішність мало б негайний жакхливий побічний ефект. Закон не повинен бути предметом дебатів. Прості люди вважалися підлеглими і неповноправними громадянами. Влада має тримати їх у стані страху та політичної невизначеності, щоб не допустити масових протестів та громадянської непокори.

Тому робота таємної поліції полягала в підтримці авторитарного контролю, щоб уникнути будь-яких інакомислення як у правлячій партії, так і в суспільстві загалом.

Режим Брежнева справді підривав жорстокі засоби сталінського терору, але він все ще спирався на ті самі інституції і методів, які дозволили йому запобігти трансформації невдоволення в політичний рух.

РОЗДІЛ 3. «ОКСАМИТОВА РЕВОЛЮЦІЯ» 1989 Р.

3.1. Соціально-економічне та політичне становище Чехословаччини напередодні «Оксамитової революції»

Незадовго до листопадових подій наприкінці 1980-х років Г. Гусак перебував при владі майже 20 років, наприкінці яких керівництво Компартії Чехословаччини очолив М. Якеш (1987–1989 рр.). Цей період в історії Чехословаччини був надзвичайно суперечливим [26, с. 15].

З одного боку, чехословацька економіка процвітала в 1970–1980-х рр. Не можна ігнорувати деякі успіхи в машинобудуванні, хімічній та енергетичній промисловості. Розпочато виробництво нових автомобілів автозаводів «Шкода» та «Татра». За технічної допомоги СРСР Чехословаччина створила власну атомну промисловість. У 1980 році в Чехословаччині був встановлений перший ядерний реактор. Чехословаччина входить до десятки країн світу, які самостійно виробляють складне обладнання для атомних електростанцій [17, с. 503-504]. Чехословацьку промислову продукцію відправляли в десятки країн світу, переважно в Азію та Африку. На Європейському континенті вона не витримала конкуренції з більш досконалою технологічною продукцією з Західної Німеччини, Великої Британії, Франції, Японії, Італії та інших країн.

Чехословаччина розвивалася як машинобудівна країна. До середини 80-х років ХХ ст. машинобудівна продукція становила понад 50% експорту Чехословаччини [5, с. 102-105]. Стабільно розвивалося сільське господарство, державні і кооперативні господарства проводили курс спеціалізації. Держава збільшила квоту сільськогосподарської продукції. Зросло виробництво сільськогосподарської техніки. На початку 1980-х років Чехословаччина досягла такого високого рівня сільськогосподарського виробництва, що не тільки припинила імпорт, але й почала експортувати частину

сільськогосподарської продукції. У Чехословаччині вирощувалося близько 12 млн т зернових. Урожайність зростає з 50 до 52 центнерів [26, с. 15].

Все це так, успіх непоганий, але ціни все одно вищі, ніж у 50-60-х рр. ХХ ст. Механічні вироби є матеріаломісткими. Технічно вони завжди відстають від світових стандартів. Навіть при незначному зростанні промислового виробництва в 1970-х роках, у 1980-х роках спостерігався явний спад майже в усіх галузях народного господарства [21, с. 21-25].

Згідно з а даними КПЧ зростання національного доходу за період п'ятої п'ятирічки (1971–1975 рр.) становило 31,5% в шостій п'ятирічці – вже 20%, у сьомій п'ятирічці – лише 9%. Приріст продуктивності праці за цей період знизився з 27% у 1971–1975 рр. до 7% у 1981–1985 рр. [26, с. 16].

За 15 років рівень промислового виробництва знизився в 2,7 рази, а споживання населенням – у 5 разів. Знизилася ефективність виробництва, різко знизилася якість продукції, зменшилося практичне застосування досягнень науково-технічного прогресу. Низька продуктивність праці. Промисловість вимагала радикальної реорганізації.

На загальних зборах ЦК компартії Чехословаччини в грудні 1986 р. зазначалося, що проти прискорення науково-технічного прогресу виступають ті, хто на словах перебудовується і діє як завжди. Канцлер Л. Штровгар змушений був визнати, що Чехословаччина є радше музеєм старої техніки, ніж сучасною індустріальною країною.

У сільському господарстві майже помітні успіхи досягаються надмірним використанням хімічних добрив, які змінюють структуру ґрунту і насичують його, а мінеральні добрива вносять у кількостях, значно більших за допустимі норми. Екосистема дуже складна завдяки величезному тваринницькому комплексу. Багато експертів довели, що кооперація є дуже дорогою та економічно неефективною.

Економіка Чехословаччини продовжувала занепадати через неадекватну форму управління, посилення адміністративно-адміністративної форми. Якщо в 1945–1948 рр. Чехословаччина входила до десятки найбільш промислово

розвинутих країн світу, то наприкінці 1980-х рр. вона займала 40 місце. За продуктивністю праці, науково-технічним прогресом і якістю продукції Чехословаччина значно відставала від розвинених країн Західної Європи. Національний дохід на душу населення становить лише 60% порівняно з Німеччиною та 40% порівняно з Австрією [11, с. 66]. Це яскравий приклад безгосподарності КПЧ. Притаманний їй діяльності догматизм, відмова від проведення радикальних реформ гальмували розвиток Чехословаччини.

Навіть у період горбачовської «перебудови» в СРСР, коли дух реформ механічно поширювався на всі країни ОВД, у Чехословаччині про реформи лише говорили, але не проводили їх. Це викликало невдоволення більшості населення країни і сприяло зростанню опозиції [21, с. 21-25].

Почастішали скарги мешканців на рівень життя, якість соціального забезпечення, нерозвиненість соціальної інфраструктури, відсів в освіті та культурі. Якщо в 1950-х роках Чехословаччина була однією з найкращих європейських країн за рівнем тривалості життя, то у 1980-х – найгіршою. На той час природний приріст населення країни майже припинився. Екологічна ситуація в Чехословаччині значно погіршилася в середині 1980-х рр. Третина населення країни проживала в екологічно забруднених районах. Близько 35% лісів Чехословаччини були екологічно критичними. До цього призвели неадекватні методи господарювання, застарілі металургійні технології, особливо на заводах і хімічних підприємствах. Екологічна ситуація ускладнюється радянськими військами та полігонами.

Загострилася ситуація у зовнішніх відносинах. Чехословаччина ставала все більш залежною від Радянського Союзу. Користь відносин з СРСР незаперечна. Імпорт із СРСР забезпечував Чехословаччині 100% нафти й природного газу, 95% залізної руди, близько 60% бавовни, 50% лісу [26, с. 17]. Постачання радянської сировини та енергоносіїв в умовах зростання цін на ці види продукції на міжнародному ринку мало велике значення для Чехословаччини. Але не можна заперечувати факт радянського тиску на Чехословаччину. Брежнєвська доктрина «обмеженого панування» з самого початку мала

негативний вплив на чехословацьку дипломатію. Радянський уряд і багато радників у Празі пам'ятали весну 1968 року і намагалися контролювати кожен крок чехословацького керівництва. Наприкінці 1980-х років на СРСР припадало майже 50% зовнішньоторговельного обороту Чехословаччини, а на всі країни РЕВ – понад 75% [17, с. 503-504].

Внаслідок одностороннього розвитку зовнішніх економічних зв'язків і скорочення виробництва Чехословаччина втратила своє місце у світовій торгівлі.

Якщо на початку 70-х років ХХ ст. Чехословаччина становила 1,21% світової торгівлі, то в 1987–1988 роках її частка зменшилася з 0,93% до 0,92% [11, с. 68].

Все вказувало на те, що Чехословаччина потрапила в пастку КПЧ, з якої мусила вибратися. Країна відставала від світових стандартів розвитку. Старі, догматичні способи управління економікою мають змінитися.

Складною була і внутрішньополітична ситуація в Чехословаччині наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Перш за все, опора режиму – КПЧ починає переживати нелегкі часи. Впав престиж КПЧ як серед її постійних членів, так і особливо серед населення країни. Панівний догматизм і відданість КПЧ викликали загальну ненависть, і кожен політичний крок КПЧ критикувався громадськістю. Досвід 1970–1980-х років показав, що комуністична партія дотримувалася старих ортодоксальних методів керівництва і не змогла забезпечити динамічний розвиток економіки країни, політичного життя та дипломатії. Чехословаччина зіткнулася з серйозним конфліктом із потребами суспільства, світовими та європейськими тенденціями розвитку. Результати соціологічного опитування в середині 1980-х років показали, що 58% респондентів підтримували керівну роль КПЧ у 1986 році, а навесні 1988 року лише 33% [26, с. 18]. Однією з причин було те, що КПЧ офіційно погодилася з необхідністю реформування, демократизацію та переглядом оцінки «Празької весни», але насправді не зробила жодних кроків у цьому напрямку.

Реформи були відсутні в суспільно-політичному та економічному житті країни, оскільки сама КПЧ не була готова реформуватися, змінюючи свою

діяльність відповідно до вимог життя. Апогеєм занепаду КПЧ став пленум ЦК КПЧ у грудні 1987 р., коли було обрано М. Якеша, який мав більш консервативні погляди, ніж його попередник Г. Гусак. Партія, особливо її керівництво, все більше відходить від комуністичних мас, від вирішення нагальних проблем. Пленуми ЦК Компартії Чехословаччини, що відбуваються майже кожні два-три місяці, піддають критиці теорію і практику. Прийняті рішення аналізують недоліки, але не знаходять змін на краще [5, с. 102-105].

Словацькі дослідники зазначали, що чим більше керівники чехословацької компартії говорять про перебудову та демократизацію, тим більше найбільш прогресивні з них зазнають переслідувань. ЦК КПЧ і уряд не реагували на вимоги і заяви трудящих, а мітинги і демонстрації опозиції були жорстоко розганялися. Події в Чехословаччині наприкінці 1980-х рр. є яскравим прикладом «псевдо-перебудови», яка відбувалася не тільки в Чехословаччині, а й і в багатьох інших країнах Центральної Європи [26, с. 19].

Влада комуністичної партії Чехословаччини була глибоко стурбована подіями 1988 року, який ознаменувався трьома роковинами в історії Чехословаччини, під час яких люди давали різні відповіді та робили різні висновки. Перша річниця приходу до влади в лютому 1948 р. комуністів на чолі з К. Готвальдом і Е. Бенешем. Сорок років минуло з лютого 1948 року, про розвиток демократії в суспільстві відомо багато, і запропоновано новий об'єктивний трактат для оцінки перевороту лютого 1948 року. Важливі кола людей хотіли відкрити таємницю, яка привела комуністів до влади в 1948 р. Проте ЦК КПЧ категорично відкинув ідею зміни оцінки лютого 1948 р. Відзначення лютневих подій відбулося, щоб виправдати все, що сталося в 1948 році. З цієї причини, кожен, хто знає бодай найменшу правду про події лютого 1948 року, коли впливова інтелігенція вийшла з Компартії Чехословаччини, та грубі порушення прав робітників, селян і демократії, підбурювали компартію до насильства. У 1988 році ніхто не закликав до геноциду комуністів, вони лише хотіли відновити історичну справедливість і зробити комуністичну партію країни однією з політичних сил країни, а не головною [26, с. 19].

Друга політична подія в Чехословаччині 1988 р. не зустріла однорідного відгуку в країні – це 20-та річниця вступу збройних сил п'яти країн ОВД до Чехословаччини. Минуло 20 років після придушення реформ «Празької весни». 20-річний досвід розвитку Чехословаччини з серпня 1968 р. показав, що відновлена за допомогою багнетів і танків командно-адміністративна система під керівництвом комуністичної партії не змогла вивести країну на рівень розвинених держав Європи. Чехословаччина відставала від світових і європейських стандартів у всіх сферах життя. Громадськість очікує від КПЧ перегляду оцінки програми реформ. Події 1968 року критично розповідають правду про 20-річний шлях і роблять правильні висновки. Громадськість вимагала від КПЧ скасування резолюції «Уроків наростаючої кризи», прийнятої в грудні 1970 р. У цій резолюції вся провина покладалася на саму Чехословаччину. Громадянська війна, небезпека «соціалістичного завоювання» тощо. Цей документ обґрунтовував втручання та наступні події. Це ображало гідність чеського і словацького народу, демократичних сил, які борються за реформи в Чехословаччині на новій основі [26, с. 19].

Громадськість вимагала все називати так. Серйозне втручання у внутрішні справи Чехословаччини, а не міжнародна допомога. Не загальне зростання країни у 1971–1988 рр., а поступовий спад 70-х років. Замість стабілізації ситуації у 1969–1970 рр. відбулися грубі порушення демократичних прав і десятки тисяч мирних жителів, як членів комуністичної партії, так і безпартійних, а також профспілкових активістів. Проте КПЧ ще не була готова дати нову відповідь на це питання щодо «нової політичної думки» М. Горбачова.

Г. Гусак як президент Чехословаччини, і М. Якеш як генеральний секретар ЦК КПЧ компартії Чехословаччини разом зі своїм оточенням вирішили переглянути стару догматичну оцінку подій 1968–1969 років. 20 серпня 1988 р. газета «Руде право», орган компартії Чехословаччини, опублікувала серію статей на захист старих поглядів. Це відчужило не тільки значні верстви суспільства, але навіть частину активістів КПЧ, які широко обговорювали це

питання. Проте жодної історичної та об'єктивної оцінки не було знайдено, відстоювалися старі погляди, а громадськість вимагала об'єктивної оцінки. За цих умов, як свідчать соціологічні дослідження в Чехословаччині, влада комуністичної партії помітно зменшилася серед широких верств населення, які виступали проти її керівної ролі, тобто виступали проти однопартійної диктатури. Під час дебатів А. Дубчек сказав правду: наші люди сьогодні все ще хочуть того, чого вони хотіли в 1968 році [26, с. 20].

Дискусія щодо оцінки подій 1968 р. мала далекосяжні міжнародні наслідки. СРСР продовжував підтримувати колишнє керівництво Чехословаччини і дотримувався домовленості про те, що основою для оцінки був документ комуністичної партії «Урок розвитку кризи», затверджений у грудні 1970 р. У Радянському Союзі академік А. Сахаров, доктор історичних наук Ю. Давидов, науковий співробітник Інституту США і Канади, Ф. Бурлацький, редактор «Літературної газети» та багато інших вчених і відомих особистостей, високо оцінили реформи «Празької весни», діяльність А. Дубчека, засудили інтервенцію, розповіли світові правду про події літа 1968 р., публічно вибачилися перед чехословацьким народом за свої помилки [26, с. 21].

Газета «Ізвестія» звинуватила радянських прихильників «Празької весни» і висловила жаль, що такі люди ще є в Радянському Союзі. Така позиція в офіційних колах визначалася тим, що перемогу в КПЧ здобули прихильники інтервенції в Чехословаччину. М. Горбачов, який перебував у Чехословаччині на початку 1987 р., жодним словом не обмовився про інтервенцію 1968 р. про присутність радянських військ у Чехословаччині. Як голова КПСР М. Горбачов шукав підтримки політики Г. Гусака і висловлював надію на прискорення реформ у Чехословаччині. Згодом керівництво чехословацької компартії підтримало обрання М. Якеша генеральним секретарем ЦК КПЧ. Член Політбюро ЦК КПРС Є. Лихачов та інші керівники особливо підтримували політику старих керівників компартії Чехословаччини та стару оцінку подій 1968 року [26, с. 21].

Влітку 1988 р. КПЧ знайшла підтримку для боротьби, коли спалахнула дискусія навколо подій 1968 р. Це посилювало невдоволення чехословацької громадськості політикою Радянського Союзу та КПЧ.

Оцінка подій у Чехословаччині 1968 р. обговорювалася на сторінках угорської та польської преси. На шпальтах цих газет з'являється перша стаття, в якій введення збройних сил п'яти країн ОВД вже згадується як інтервенція. На засіданні польського парламенту опозиція вимагала офіційного рішення щодо цього. Це активна підтримка сил демократії в Чехословаччині [26, с. 21].

Отже, не тільки чехословацькі демократи були єдині в оцінці подій 1968 р., а й зміцнилася єдність демократичних сил у країнах Центральної Європи.

У листопаді 1988 року також відзначалося 70-річчя заснування незалежної Чехословацької держави. І в цьому випадку знову зіткнулися дві суперечливі думки. У той час як КПЧ продовжувала стверджувати, що вирішальним чинником у становленні незалежної Чехословаччини була перемога «Великого Жовтня», важливу роль відіграла також революційна боротьба робітників, демократичних інтелектуалів, таких як Т. Масарик і гурток емігрантів. Боротьба навколо цього питання зачіпала складні питання демократії, прав людини та національності. Післявоєнна Чехословаччина стала відомою як одна з найдемократичніших країн світу під керівництвом президентів Т. Масарика та Е. Бенеша. Це гордість чехів і словаків, які проживають у Чехословаччині [26, с. 22].

Опозиційні діячі хочуть використати святкування 70-річчя для захисту ідеалу справжньої демократії, а не однопартійної диктатури. Але комуністична партія відстоювала свої старі погляди, не визнавала заслуг Т. Масарика та Е. Бенеша і вкотре показала свою неадекватність новому підходу до життя.

70-річчя Чехословаччини посилювало увагу до іншого аспекту життя країни: рівності для всіх її жителів. У 1918 році Чехословаччина виникла як держава Чехії та Словаччини, але словаки не мали рівних прав з чехами. Після звільнення від радянських військ у 1945 році нова Чехословаччина також стала країною «двох братів», хоча Чехія є старшим братом, а Словаччина –

молодшим. Навіть після створення федерації у 1969 році не було ідеального паралелізму між чехами та словаками. Але в боротьбі з тоталітаризмом обидва народи об'єдналися проти диктатури комуністичної партії. Зволікання з вирішенням цього питання також підірвало авторитет головної сили країни – КПЧ.

3.2. Початок «Оксамитової революції» 1989 р.

У 1988 році Радянський Союз піддавався оманливій надії, що соціалізм матиме майбутнє у Східній Європі, коли буде усунуто бюрократичну масу та вивільнено народну енергію, яка спала в епоху Й. Сталіна. Як і ревізіоністи 1956 і 1968 років, вони знайшли спосіб повернутися до справжнього марксистського вчення. Коріння, які підривають всю систему, оповиті таємничою вірою в те, що цінності соціалістичної системи можна врятувати [11, с. 66].

Сутність нової моделі влади полягає в передачі більшості функцій місцевим органам, працівникам і територіальним групам. Сприяння плюралізму в суспільному житті. Демократизація інститутів, у тому числі провідних партій. Треба забезпечити надійніші гарантії проти монополії влади професійними менеджерами та політиками, а також бюрократією.

Влітку 1989 року М. Горбачов виступив на засіданні Європейської Ради в Страсбурзі. Тут він, як ніколи, критикував брежнєвську політику обмеженого суверенітету. Він визнав, що жодна соціальна система не є незмінною, і припустив, що подібні зміни можуть відбутися у Східній Європі. Зауваження Горбачова в Страсбурзі були широко сприйняті як зелене світло для реформаторів у Східній Європі, які хотіли побудувати багатопартійну систему та ринкову економіку. Горбачов зазначив, що це правда, що європейські країни мають різні соціальні системи. Визнання цього історичного факту та повага до права кожного на вибір суспільного ладу є найважливішими умовами нормального європейського процесу. Соціальний і політичний устрій кожної

країни змінився в минулому і може змінитися в майбутньому. Це виключно справа самих людей. Будь-яке втручання у внутрішні справи та будь-яка спроба обмежити суверенітет держави як друга, союзника чи іншим чином є неприйнятними.

Ця заява зі Страсбурга не залишилася непоміченою східноєвропейськими політиками, як представники влади, так і опозиційні партії, втратили свою стримувальну дію. Після цього Східна Європа зазнала значних змін. В Угорщині комуністична влада вирішила продовжити шлях багатопартійності. Це було рішення, про яке ніхто не міг подумати ще рік тому.

Логіка змін в авторитарній системі свідчить про те, що коли влада капітулює, опозиція неминує висувати нові вимоги, що відображають зростаючі потреби мас, наростають соціальні хвилювання, що змушує владу йти на нові поступки [11, с. 68]. Спостерігаючи зміни, М. Горбачов не скаржився. У квітні 1989 року він зустрівся з лідером угорської комуністичної партії К. Гросом.

Новий радянський підхід мав значний вплив на Східну Європу. Це підірвало консервативні сили в комуністичному керівництві, особливо в Румунії, Східній Німеччині, Чехословаччині та Болгарії. Прихильники жорсткої лінії відчували, що Москва не бажає підтримувати їх неосталінську політику. Цим Горбачов кинув виклик прихильникам жорсткої політики всередині комуністичного блоку та виступив за перетворення альянсу з військового на військово-політичний. Прийняте комюніке передбачало відмову від універсальної соціалістичної моделі.

Після зустрічі міністр закордонних справ Угорщини Д. Горн зазначив, що настав час модернізувати соціалізм, щоб відповідати викликам сучасного світу. Висловлюючи реформаторську позицію всередині блоку, він констатував, що часи «доктрини Брежньєва» минули. Розбіжності тепер не тільки толеруються, але й заохочуються.

Ігноруючи застереження критиків, М. Горбачов продовжував активно змінювати структуру блоку. На цьому етапі він намагався допомогти реформаторам з правлячої комуністичної партії взяти верх і усунути

сталінських лакеїв. У стратегічних розрахунках Горбачова він бачив при владі лідерів-ревізіоністів у кожній східноєвропейській країні, які прийняли його політичне бачення соціалізму, заснованого на легітимності та повазі до людства.

На засіданні з'їзду народних депутатів 23 жовтня 1989 р. міністр закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе відзначив, що в Європі відбуваються «історичні якісні зміни», які вимагають повної відмови від старої готовності. «У деяких із цих країн на політичній арені з'явилися нові альтернативні сили. Їх туди ніхто не привів, бо цього хотіли люди».

Подібно до просування реформ у державах-учасницях Варшавського договору, новий радянський підхід до політичних та економічних змін полягав у пробудженні забутих ревізіоністських тенденцій у владних структурах цих країн та радикалізації масового суспільства. рух.

Наприкінці 1989 року в Чехословаччині виникла дуже напружена ситуація. Опозиційні групи об'єдналися під програмою «Хартія-77». Їхні плани розширюються, методи дій різняться, але вони поділяють однакові вимоги – усунути комуністичну партію від влади, підірвати її гегемонію [26, с. 26].

Події у СРСР та країнах Центральної та Південно-Східної Європи мали великий вплив на підготовку загального виступу чехословацької опозиції. Відновлення і демократизація Радянського Союзу з ініціативи М. Горбачова, друкування радянською пресою матеріалів, що викривали сталінізм, викликали великий інтерес у Чехословаччині. Програма новин «Время», радянські газети «Ізвестія» та «Росія» побили рекорди популярності. Усе, що на той час відбувалося в Радянському Союзі, контрастувало з реаліями тоталітарного режиму М. Якеша та Г. Гусака.

З Польщі постійно надходила інформація про відродження «солідарних» профспілок, поглиблення демократизації та переговори за «круглим столом» з керівництвом країни. Угорщина згадує про діяльність Форуму за демократію щодо перетворення компартії із головного органу державної влади на одну з політичних партій.

Восени 1989 року тисячі німців зі Східної Німеччини втекли до Західної Німеччини через Чехію. Вони активно спілкувалися з жителями про загострення боротьби за демократію у Східній Німеччині та причини, які штовхали їх до втечі на Захід [11, с. 68]. Звістка про падіння Берлінської стіни, продукту тоталітаризму, швидко поширилася по всій Чехословаччині. У Чехословаччині це було сприйнято як поштовх до активної боротьби за демократизацію [26, с. 27].

Багато ідей щодо критики тоталітаризму прийшло до Чехословаччини із Заходу. Тут діє кілька факторів. Перш за все, наприкінці 1980-х років Чехословаччина з 15-мільйонним населенням щорічно приймала 20 мільйонів туристів, три чверті з яких були вихідцями з капіталістичних країн. Вони не лише розповідали про життя на Заході та технологічні новинки, а й привезли з собою багато літератури.

З іншого боку, близько 11 мільйонів людей з Чехословаччини щороку виїжджали за кордон, переважно до капіталістичних країн, щоб на власні очі побачити досягнення західної демократії та порівняти їх з тим, що чехословацька комуністична партія проголошує про Захід [26, с. 27].

Слід також враховувати, що до Чехословаччини активно проникала пропаганда західних радіостанцій, зокрема «Голосу Америки» та «Свободи». Більшість Чехословаччини отримувала телевізійні програми з Західної Німеччини та Австрії, які використовувалися опозиційними силами для критики політики чехословацького уряду [26, с. 27].

Події 17 листопада 1989 р. поклали початок організованій боротьбі, в якій провідну роль відігравали студенти та студентська молодь. Цього дня Спілка молоді та багато інших молодіжних організацій виступили із заявами про мітинг біля Інституту патології Чехословацької академії наук на площі, де 50 років тому був смертельно поранений Я. Оплетал та було заарештовано тисячі студентів. У п'ятницю, 17 листопада, о 16:00 тут зібралося близько 15 тисяч людей. Серед них було багато людей середнього та старшого віку, робітників та офісних службовців. На цьому заході було багато людей, які стали свідками

кривавих подій листопада 1939 р. Промовці на мітингу засуджували дії німецьких фашистів, які вчинили криваву розправу над групами чехословацьких студентів у 1939 р. Крім критики німецького фашизму, промовці пов'язали історію з подіями в Чехословаччині наприкінці 80-х років, показавши, що все прогресивне в кожному куточку країни переслідується. Найбільше постраждали активісти «Хартії-77», Молодіжної федерації. Дискусія була відхилена. КПЧ і далі нав'язує всім свою волю [26, с. 27].

Гострими були виступи президента Спілки молоді Я. Мейстріка, активіста студентського руху В. Клими, академіка Ю. Котстова. Газета «Руде право» висловила жаль, що деякі з виступаючих «неправильно зрозуміли ситуацію в Чехословаччині і спотворено висловлювалися про політику чехословацької комуністичної партії [26, с. 27].

З ініціативи лідерів Спілки молоді учасники мітингу вирішили вишикуватися на Вишеградському цвинтарі, щоб покласти квіти на могили діячів чеської культури. Були також виступи з критикою політики комуністичної партії Чехословаччини та чехословацького уряду.

З цвинтаря всі вирушили до площі в центрі Праги, де завершилися урочистості. Протестувальники йшли із запаленими свічками та політичними прапорами. Ця частина програми не була затверджена владою. Проте колона систематично пробиралася до центру Праги. До студентства приєдналося багато різних верств населення столиці [26, с. 27].

Мітинг продовжився, виступають різні оратори: студенти, викладачі, молодь і представники старшого покоління. Вимоги ті самі: свобода і демократія. Натовп скандував «свобода» і «демократія». Доповідач говорив про необхідність кардинальних змін у всьому суспільному житті, про бездіяльність влади, судової системи та диктатуру комуністичної партії. Однак учасники не розійшлися і заспівали гімни двох республік – Чехії та Словаччини. Потім силовики застосували сльозогінний газ, почали обливати демонстрантів водою зі спецзасобів і застосували холодну зброю. Протестувальники були притиснуті до стін будинків, не маючи можливості дихати. Коли на вулицях з'явилися вісім

бронетранспортерів, у людей почалася паніка, крики про допомогу. У сутичках серйозно постраждали 56 осіб. Того ж вечора подія викликала широкий резонанс по всій країні.

3.3. Громадянський форум та його роль у подіях «Оксамитової революції»

У наступні дні протести проти кровопролиття охопили всю країну. Студенти університету оголошують загальний страйк. Замість навчань вони ходили на збори, проводили демонстрації, ходили по заводах і селах і закликали всіх на до протестів. Це стало початком широкої суспільно-політичної боротьби під назвою «Оксамитова революція» («ніжна революція», «лагідна революція», «м'яка революція» тощо). Важливо, що в перші дні розвитку подій виявилось, що комуністична партія, побоюючись розгортання масового руху, не мала чіткої відповіді на питання, поставлені протестувальниками. М. Якеш не знаходить шляху збереження досягнутого та визначення правильного шляху для продовження розвитку країни.

Натомість після подій 17 листопада опозиція швидко почала об'єднуватися, залучаючи нові верстви населення та розробляючи програму поглиблення боротьби шляхом поширення дій по всій країні. Вже 18 листопада 1989 року була створена єдина опозиційна організація під назвою «Громадянський форум» (ГФ). Його активістами були В. Гавел, З. Ічінській, В. Малі, Й. Грушка, П. Чепка, О. Вондра та ін. У форумі беруть участь студенти, творчі працівники, робітники, ченці, вчителі, лікарі тощо. Фактичним лідером подій у Чехословаччині став Форум громадянського суспільства під головуванням Вацлава Гавела [26, с. 29].

Програма ГФ охоплює вимоги всіх опозиційних організацій, що діють у Чехословаччині, беручи до уваги нову ситуацію, що виникла після 17 листопада 1989 р. – модель розвитку країни, керівну роль КПЧ, поглиблення демократизації та зміни в напрямках зовнішньої політики. Його головне гасло: «Я хочу жити у вільній, демократичній і процвітаючій Чехословаччині». В

парламенті у першочерговому порядку було запропоновано відсторонення генерального секретаря М. Якеша та президента Г. Гусака [26, с. 29-30].

Тому ГФ – це не політична партія, а громадський орган опозиційних сил в та всіх доброзичливих людей, які відчують відповідальність за кризову ситуацію в країні і готові мирно боротися за вихід з країн з цієї кризи. Програма, яку реалізовував ГФ, була кроком вперед у порівнянні з програмою перетворень 1968 року.

З Праги події поширилися на інші чеські міста. 18-20 листопада 1989 року в Брно, Оломоуці, Малій, Оставі, Чеські Будйовіце та Пльзені відбулися студентські демонстрації та масові демонстрації, які засуджували розгін студентської акції у Празі. Скрізь проходили громадські форуми, щодня проходили мітинги, а з 20 листопада майже всі студенти страйкували [26, с. 30].

Вечорами молодь збирається в театрах, кінотеатрах і конференц-залах, щоб обговорити ситуацію в країні. Як і в Празі, частина робітників і робітників приєдналася до молоді, а учасники події 1968 року всюди брали активну участь у виступі. Розправу над студентами рішуче засудили не лише молодіжні організації – Соціалістичний союз молоді, Студентський союз, а й багато політичних партій. Соціалістична партія Чехословаччини видала спеціальну постанову щодо цього.

Ситуацію в країні обговорили на позачерговому спільному засіданні федерального уряду та уряду Чехії. На жаль, уряд не дав принципової оцінки подіям 17 листопада 1989 р. Вимоги демонстрантів і протестувальників були прийняті в односторонньому порядку лише щодо поглиблення реформ. Тому спільне рішення уряду нікого не влаштувало. Відзначалося, що відбудова є складним процесом і потребує підтримки всього населення країни, включно з молоддю. Уряд стурбований тим, що частина молодих людей незадоволена, виступає проти влади та висловлює недовіру до соціалізму. І така позиція вигідна лише опонентам народної влади [26, с. 31].

Федеральний і чеський уряди висловили надію, що всі питання будуть вирішені політичним шляхом, а не шляхом конфронтації. Чеський уряд

попросив студентів припинити протести та розпочати навчання. Дані про суперечки на площі св. Вацлава передали прокуратурі Чехословаччини для розслідування та покарання винних.

21 листопада 1989 р. пленум Празького міського комітету компартії обговорював ситуацію в Празі та Чехії в цілому. Учасники пленарного засідання однобоко оцінили ситуацію в країні. Вони бачили виступ студентів, але не розуміли, що їх спонукало. Учасники пленуму закликали молодь і весь народ припинити страйки, сісти і вчитися. Тоді влада вирішуватиме всі нагальні проблеми політичними діями. Не може бути діалогу на вулиці, а питання потрібно вирішувати за «круглим столом». Проте страйк продовжувався [26, с. 31].

Проте Прага і далі залишається в центрі політичної боротьби. 23 листопада 1989 року тут зібралося найбільше близько 300 тисяч осіб. Не тільки площа, а й усі прилеглі вулиці були окуповані мітингувальниками. Окрім студентів, сюди приїхали представники майже всіх заводів столиці. Над головами демонстрантів майоріли сотні гасел із вимогами демократії, справедливості для всіх і вільних виборів для всіх органів влади. Кореспондент «Правди» з Праги повідомляв, що антисоціалістичних гасел він не бачить. Але вимоги, висунуті протестувальниками, можуть бути задоволені лише за умови ґрунтовної і всебічної соціалістичної реформи, а саме вимоги формування уряду [26, с. 32].

Під час подій у Празі 23 листопада вперше обговорювалася важлива тема – двогодинний загальний страйк 27 листопада 1989 року. Робітники заводу ЧКД, виступаючи на мітингу, заявили, що цю ідею підтримують понад 500 груп у Празі [26, с. 32].

Чехословацька комуністична партія і чехословацький уряд втратили контроль над ситуацією. Десятки тисяч пражан, не тільки студентів, а й дорослих, робітників і робітників, вимагали перебудови і демократизації. Серед спікерів були А. Дубчек, секретар Соціалістичної партії Я. Машек, президент Форуму громадянського суспільства В. Гавел ті інші. Зокрема, А. Дубчек зазначив, що події 1989 року поглибили плани суспільних реформ,

представлений у 1968 році. Він вважав, що молодь активна і її підтримує все населення. Виступаючи на мітингу, В. Гавел заявив, що ГФ готовий до переговорів з урядом [26, с. 32].

Рішення засудити розправу над празькими студентами всюди було зустрінуте бурхливими оплесками. Активістів відібрали на мітингу та відправили в різні куточки Словаччини для організації рухів проти влади.

Подібні процеси відбувалися і у Словаччині. Вже ввечері 18 листопада 1989 року студентські активісти зібралися в конференц-залі Братиславського університету, щоб створити керівний орган руху. Деякі пропонували піти шляхом пражан і створити форум громадян у Словаччині. Більшість виступаючих відкинули цю пропозицію і висловили думку, що не варто наслідувати Чехію. Усі погодилися, що для керівництва рухом потрібна єдина організація [26, с. 33].

Після тривалого обговорення цього питання було вирішено створити в Братиславі як керівний орган народного руху громадську політичну організацію «Громадськість проти насильства» (ГПН), що складається з представників усіх верств населення та всіх опозиційних груп. До ГПН входять лише словаки та чехи. Тут не були представлені угорці, українці та інші національності, що обмежувало етнічну основу руху.

21-22 листопада 1989 року в Братиславі та в інших студентських осередках відбулися важливі події. Активісти ГФ прибули з Праги до Словаччини, налагодили прямиий контакт і обговорили спільний план дій. У Братиславі цей здійснили представники керівництва ГФ, які детально розповіли про події у Празі 17 листопада 1989 р. Багато активістів ГФ були відправлені до Трнави, Банської Бистриці, Кошице та інших студентських осередків [26, с. 34].

Захід для студентів зі Східної Словаччини був дуже жвавим. Кілька представників ГФ – з Праги та ГПН прибули сюди з Братислави для проведення відповідних заходів у Кошице та Пряшеві. Під їхнім впливом 21 листопада студенти одного з університетів Східної Словаччини оголосили страйк і створили страйковий комітет для керівництва рухом. Замість занять студенти

збиралися в конференц-залах і спортзалах, щоб влаштувати дискусії про перебудову та демократизацію. Студенти-лікарі обговорювали зміни до Конституції Чехословаччини, закликаючи до вилучення статті 4 щодо першочергової ролі КПЧ та вдосконалення федеративної системи країни, щоб Чехія та Словаччина були справді рівними. Студенти Технологічного інституту обговорювали ситуацію в Чехословаччині після 17 листопада 1989 року. Усі рішуче засудили розправу над студентами в Празі та схвалили програму Громадянського форуму. Увечері в Кошице відбулася демонстрація перед ректором університету [26, с. 34].

17 листопада сюди також прибули представники Праги та Братислави, які разом із студентами Пряшевського факультету виступили перед студентами, які зібралися у конференц-залі філософського факультету. Демонстрація була дуже бурхливою, всі хочуть виступати, всі засуджують розправу над студентами в Празі. Учасники мітингу високо оцінили студентську програму: демократизацію та керівництво боротьбою чехословацької громади та всього студентства за поглиблення перебудови. Студенти Пряшева дізналися про події в Празі з ефіру «Голосу Америки».

Конференції та демонстрації відбулися також в інших містах східної Словаччини – Міхаловці, Гуменні та Бардієві, в яких взяли участь учні спеціальних середніх шкіл. У східнославацькій пресі повідомлялося, що «заворушення серед студентів» спричинив празький посланець, що свідчить про нерозуміння того, що відбувається в Чехословаччині [26, с. 34].

25 листопада 1989 р. було оприлюднено програму ГПН, що складалася з 12 пунктів. Ця програма базувалася на тих самих умовах, що й програма ГФ, а саме – скасування статті 4 Конституції щодо керівної ролі комуністичної партії та внесення змін до всього статуту партії, надання трудящим повних політичних прав (свобода друку, зборів, демонстрацій, профспілок), військові установи, судові органи, освіта та неідеологічна культура, встановлення верховенства права, рівність для всіх, декларування майна, підтримання соціального захисту громадян. Словаччина включила до програми ще кілька

запитів національного характеру. Це була федеральна реформа, яка б перетворила Словацьку національну раду на справжній парламент, де були б представлені всі політичні партії та соціальні верстви. Система, спрямована на досягнення реальної рівності Словаччини з Чеською Республікою та забезпечення рівності всіх державних установ. Під час обговорення програми чехи активно підтримали словацькі національні вимоги. Затвердження цієї програми ще більше поживило опозиційний рух у Словаччині [26, с. 35].

Вирішальним для розвитку подій став двогодинний страйк, запланований на 27 листопада 1989 року. Для підготовки та керівництва страйком було створено Центральний страйковий комітет, який складався з представників різних політичних партій і громадських установ. Ставлення до страйку було різним. Уряд виступив проти цього і запропонував обговорити всі питання за «круглим столом». На громадських форумах сотні робочих груп підтримали страйк.

Прага знову в центрі подій. Опівдні в центрі столиці пройшов мітинг. У ньому взяли участь близько 250 тисяч осіб. О 12 годині завила заводська сирена, пролунав дзвінок і потяги зупинилися. Почався загальний страйк. Він тривав до 14:00 і проходив по всій країні [26, с. 36].

Тим часом тривали протести. Виступали лідери ГФ, представники фабрик, студенти та артисти. Усі вони закликали до впровадження широких реформ, які «відкривають нові вільні та демократичні шляхи для історичного розвитку Чехословаччини». Преса правильно зазначала, що мітинги і страйки 27 листопада – це вже не просто студентські виступи, а боротьба всього населення проти тоталітарного режиму, диктатури комуністичної партії і всього того, що застаріло і заважає успіху.

На мітинг у Брно зібралося близько 50 тисяч людей, в Оломоуці – понад 30 тисяч, Мала Острава – 25 тис. Учасники цих акцій підтримали план дій ГФ [26, с. 36].

27 листопада у Словаччині відбулася публічна демонстрація. У Братиславі на площі Словацького народного повстання зібралися студенти, робітники та

робітники – всього близько 50 тис. осіб. Усі учасники акції взяли за руки, символізуючи єдність людей, які борються за свої права. Доповідачі піддавали критиці політику комуністичної партії та уряду країни, а також закликали до реформ, реалізації програм ГФ і ГПН. Висловлювалися думки, що новий демократичний уряд, сформований на засадах плюралізму, повинен негайно вирішити всі проблеми, які стоять перед чехословацьким суспільством. Усі були на думці, що конференція повинна проходити мирно, а вимоги задовольняти тільки мирними засобами. Окремі спікери закликали до насильства, але всі його засуджували [26, с. 36].

У Кошице відбулися організовані демонстрації та загальний страйк. Перед бібліотекою зібралися представники студентів, компаній, будівель та працівники трьох університетів, вимагаючи демократизації та реконструкції. Перед учасниками мітингу виступили представники ГФ і ГПН, які закликали боротися за реалізацію своїх програм.

З таким же гаслом проходили мітинги і страйки в містах і містечках східної Словаччини – Пряшеві, Гуменні та Вранові. Близько 5 тис. старшокласників, батраків і робітників зібралися на мітинг на Гуменні. Їх головне гасло – «Реформи і демократія!». Учасники мітингу засудили кровопролиття в Празі та заявили про необхідність прискорення реформ. Філії ГПН утворили всі фабрики і заводи, школи та установи і всі підтримали його програму [26, с. 37].

У багатьох містах східної Словаччини представники великих сіл також брали участь у демонстраціях. Це ясно показує широту охоплення масового руху. Загалом у антиурядових протестах приймали участь близько 80% населення країни.

Конференції, демонстрації та страйки, що відбулися 27 листопада 1989 р., ознаменували подальший розвиток боротьби проти тоталітарного режиму. Програми, які підтримували ГФ та ГПН, впливали не лише на політичну, а й на соціальну базу суспільства. Події проходили мирно, не заходячи надто далеко.

Це величезна перевага для ГФ і ГПН, які організують боротьбу, визначають її форму і спосіб дій.

Першою критичною точкою «Оксамитової революції», що визначила її характер, став переговорний процес між опозиційними партіями ГФ і ГПН, з одного боку, з іншого – керівники уряду Чехословаччини та комуністичної партії. Саме переговорний процес втілював ідею мирного вирішення всіх нагальних питань країни.

Ініціатором переговорного процесу виступив новий голова чехословацького уряду Л. Адамец. Багато членів уряду і більшість керівництва ЦК КПЧ виступили проти цієї ініціативи. Але 21 і 22 листопада 1989 року Л. Адамец все ж мав зустрічі з представниками ГФ. Говорячи про хід відновлення країни, він зазначив, що як глава уряду готовий обговорювати всі нагальні питання з представниками різних державних органів [26, с. 37-38].

26 листопада 1989 року в Блакитній кімнаті Палацу праці в Празі відбулася перша офіційна зустріч представників ГФ і ГПН з представниками уряду. Делегації ГФ і ГПН очолював В. Гавел. До складу делегації входили З. Ічінській, Б. Малі, Є. Крішейова, П. Чепка. Урядову делегацію очолював прем'єр-міністр Л. Адамец. До складу делегації також увійшло 11 осіб, у тому числі міністр М. Чалфа, секретар Союзу молоді Чехословаччини В. Могорита, вчені – Я. Крайчі та М. Озарчук. Засідання «Круглого столу» провів секретар Соціалістичної партії В. Кучера [26, с. 38].

На регіональній конференції у Брно генеральний секретар чехословацької компартії К. Урбанек виступив із промовою, в якій заявив, що нинішня ситуація в Чехословаччині – це не криза соціалізму, а криза несправної адміністративної бюрократії, яка є перешкодою для суспільного розвитку. Комуністи підтримували програму переходу економіки на ринковий лад. Крім того, К. Урбанек підкреслив, що комуністична партія й надалі активно захищатиме інтереси народу в нових умовах. Це дає їм владу як одній із політичних сил країни [26, с. 42].

Разом зі змінами у комуністичній партії Чехословаччини змінювався і профспілковий рух. На з'їзді профспілок була висловлена недовіра Центральній раді профспілок та іншим офіційним профспілковим структурам. Делегація прийняла резолюцію, в якій рекомендувала Центральній раді профспілок зосередитися на захисті соціальних інтересів трудящих, а не на промислових питаннях [26, с. 43].

Потім країну облетіли ще дві важливі новини, які свідчать про поглиблення змін і створення нової структури. 8 грудня 1989 р. прем'єр-міністр Л. Адамец пішов у відставку. Виступаючи на телебаченні, він заявив, що не може нормально працювати під постійним зовнішнім стресом.

Того ж дня на прес-конференції керівника ГФ В. Гавела обговорювалося питання створення в майбутньому нової національної структури. На запитання, яким він бачить себе в майбутньому, В. Гавел відповів, що готовий обійняти посаду президента, якщо це буде необхідно [26, с. 43].

Подальшим розвитком змін у Чехословаччині стало створення нового складу федерального уряду. Після тривалих переговорів з керівництвом ГФ 10 грудня 1989 року лідери різних політичних партій вирішили сформувати коаліційний уряд. Це був уряд національної згоди на чолі з М. Чалфа, одним із прихильників реформ (представник словацької комуністичної партії). Уряд складався з 21 особи – 10 членів комуністичної партії, 7 позапартійних, 2 члени соціалістичної партії та 2 члени Народної партії [11, с. 69]. Серед міністрів було багато активістів «Празької весни» 1968 року.

Того ж дня в Братиславі було створено новий уряд на чолі з також ученим-реформістом М. Чіч. Після подій 1968 року його виключили з Комуністичної партії України. Він був міністром юстиції в попередньому уряді. До складу уряду увійшло 6 комуністів і 9 безпартійних [26, с. 43]. В. Мечіар, який згодом очолив уряд незалежної Словаччини, вперше увійшов до словацького уряду на посаді міністра внутрішніх справ. Структуру уряду узгоджували з керівництвом ГПН.

3.4. Зміни в політиці чехословацької комуністичної партії після початку «Оксамитової революції»

Комуністичне партійне керівництво прискорило підготовку до чергового з'їзду, який мав відбутися в січні 1990 року, але відбувся 20-21 грудня 1989 року в Палаці культури в Празі. У з'їзді взяли участь 1618 депутатів, обраних від обласних зборів, а на проведеній прес-конференції було зазначено, що від колишнього ЦК Компартії Чехословаччини обрано лише 18 осіб, решта – представники нового складу [26, с. 44].

З програмною доповіддю на з'їзді виступив Генеральний секретар ЦК КПЧ К. Урбанек. Оцінюючи стан партії та країни, він відверто сказав, що КПЧ перебуває у глибокій кризі та спричиняє кризу у всьому суспільстві. Головну причину кризи доповідач вбачав у сталінській трансформації партії та суспільства, яка полягала в недемократичних і централізованих методах управління та керівництва, які паралізували діяльність комуністичної. Владі не дали вчасно задовольнити вимоги життя, що призвело до грубого порушення демократичних норм, партійного життя та відокремлення КПЧ від громадськості [26, с. 44].

Лише за місяць після подій 17 листопада лави чехословацької комуністичної партії покинули понад 62 тисячі осіб. Майже 3500 основних організацій політичних партій припинили діяльність.

Звіт К. Урбанека викликав гострі дискусії. Виступило понад 40 делегатів. Але всі вони обговорювали, як вийти з кризи та як продовжувати працювати над відновленням довіри населення до КПЧ. П. Димл порушив питання про покарання всіх, хто завдав шкоди КПЧ. Він висловив недовіру президії ЦК Компартії Чехословаччини та запропонував реорганізацію верхівки партії, а також усіх членів компартії. Усі виступаючі зійшлися на думці, що КПЧ потребує кардинальної реструктуризації [26, с. 44].

З'їзд компартії Чехословаччини ухвалив важливий документ «Звернення до громадян ЧСРСР», в якому дається глибока оцінка ситуації, що склалася в КПЧ і країні, висловлюються вибачення за події 17 листопада 1989 року.

На другий день роботи з'їзд ухвалив план дій «За демократичне і соціалістичне суспільство». У документі зазначено, що КПЧ підтримує глибоку трансформацію. За створення демократичного і соціалістичного суспільства, керованого реальною владою народу. Сама КПЧ потребує фундаментальної перебудови. У програмі зазначено, що компартія підтримує свободу інтелектуальної та культурної творчості, обмін інформацією, думками, переконаннями та релігією. і повною мірою реалізувати творчість людей [26, с. 45].

З'їзд підтримав зміни в структуру адміністративних органів влади, було очищено Раду ЦК Компартії Чехословаччини, створено Політвиконком і Секретаріат ЦК. У рішенні констатовалося, що Регламент ЦК забюрократизувався, не вчасно реагував на події в складній політичній ситуації, відколовся від комуністів загалом і основних партійних організацій. Головою Політвиконкому КПЧ обрано Л. Адамца, який мав тісні зв'язки з ГФ і ПН. Першим секретарем ЦК КПЧ парламент обрав колишнього президента Соціалістичної спілки молоді Б. Могориту. Але всі ці рішення були запізними, оскільки Чехословаччиною вже фактично керували ГФ і ГПН. Країна просувалася до капіталізму та європейської демократії.

Коли з'їзд КПЧ мав закінчувати свою роботу, мало хто звернув увагу. На десятки різних плакатів і гасел, наклеєних на будинках і парканах у Празі, але в жодному з них не висловлювалася підтримка КПЧ [17, с. 68]. Це свідчить про різке падіння влади комуністичної партії.

Тим часом 4 грудня в Москві відбулася зустріч учасників Варшавського договору. Кремль і його союзники офіційно визнали незаконність вторгнення в Чехословаччину в серпні 1968 року. Прийнята наприкінці конференції спільна декларація означала остаточну відмову від брежнєвських принципів і відкрила шлях революційним силам у колишніх країнах-сателітах. Рішення для

Чехословаччини та інших країн радянського блоку полягало в тому, щоб позбутися уламків політичних та економічних систем, які важким тягарем лягли на окремих людей. У своїй новорічній промові В. Гавел наголосив, що демократія має бути відбудована на фундаменті, зруйнованому корупцією, некомпетентністю та цинізмом.

22 грудня 1989 року в Чехословаччині увага жителів Праги та всієї країни була прикута до переговорів за «круглим столом», за якими зібралися представники 14 політичних партій та громадсько-політичних організацій. Обговорювалися дві важливі теми – вибори президента та головування в парламенті. Учасники конференції досягли взаєморозуміння з цього питання. Було вирішено висунути лідера ГФ В. Гавела президентом, а лідера «Празької весни» А. Дубчека – главою парламенту. 29 грудня 1989 р. члени парламенту, на засіданні якого головував А. Дубчек, таємним голосуванням обрали В. Гавела президентом Чехословаччини. На цьому закінчується «Оксамитова революція», яка призвела до рішучих політичних змін.

3.5. Нові внутрішньополітичні напрямки розвитку Чехословаччини після перемоги «Оксамитової революції» 1989 р.

У результаті подій листопада-грудня 1989 р. Чехословаччина почала побудову нової системи політичних, економічних і соціальних відносин. Комуністична партія відходить від влади і перетворюється на політичну партію європейського зразка. Склад парламенту поповнили активісти ГФ і ГПН. У 1990 році Чехословаччина зробила перші кроки до створення нового ладу, нової внутрішньої та зовнішньої політики.

Унікальною програмою першої трансформації від командно-адміністративної виконавчої системи управління до демократичної системи було новорічне звернення президента В. Гавела до чехословацького народу 1 січня 1990 року. У першій частині звернення йдеться про те, що 17 листопада 1989 року зроблено перший крок до справжньої демократизації, коаліційного

уряду, уряду реформ, уряду подальшого руху від Чехословаччини до Європи. Цивілізація взяла верх. Те, що сталося в Чехословаччині, не могло бути можливим без змін у Радянському Союзі. Польщі, Угорщині, Східній Німеччині та інших країнах.

Наступним великим викликом, на думку В. Гавела, який постає перед народом Чехословаччини, було проведення вільних і багатопартійних виборів. Той, хто переможе на виборах у чесній гонці з принципами, буде керувати. І справа не в цьому. Яка б політична партія чи рух не перемогли, важливо, щоб на виборах перемогли найкращі політичні та професійні сили країни. Нарешті В. Гавел сказав: «Я відповідаю вам: незалежна, вільна і демократична республіка, республіка економічно процвітаюча і соціально справедлива. Коротше кажучи, це демократія, яка служить людству, і тому можна очікувати, що люди їй будуть служити. За демократію суспільств, які розвиваються без винятків, тому що без них неможливо вирішити жодну людську, економічну, соціальну, екологічну чи політичну проблему» [32, с. 175].

Політику президента підтримувала більшість населення Чехословаччини. Це впливає з реальності, яка сталася в Чехословаччині на початку 1990-х рр. В чехословацькому суспільстві відбувається рішуча політизація. Здійснено марш для побудови нової системи, і повернення до старої системи немає. Щоденні корективи вносяться в усі сфери життя: економіку, управління, суспільство, культуру, зовнішню політику. Це логічне продовження програми, запропонованої раніше в розробці «Оксамитової революції». Соціологічне опитування, проведене на початку 1990-х років, показало, що більше 80% населення активно підтримують нову політичну лінію. Кожен готовий будувати нову Чехословаччину, незважаючи на труднощі. Всі засуджують минуле тоталітарного режиму.

На початку 1990-х років постало питання, що робити з новою чехословацькою назвою. Деякі, переважно ліві, вважали, що чехословацьке суспільство має великі традиції соціалізму і що стару назву слід зберегти. Деякі пропонували змінити назву на «Федеративна Республіка Чехії та

Словаччину», а також унести нові елементи, які відображають загальний розвиток країни.

Нарешті в червні 1990 року країна опинилася в центрі гострої політичної боротьби. До виборів усе готове: дільниці, бюлетені, робочі колективи. Загалом у списках виборців зареєстровано понад 11 мільйонів виборців. У країні працювало понад 20 тисяч виборчих дільниць. Спостерігати за виборами прибула велика делегація Європейської Ради. В. Гавел запросив до Чехословаччини представників різних європейських структур.

Загальні вибори, що відбулися в Чехословаччині 8-9 червня 1990 р., характеризувалися високою явкою, що свідчить про зростання політичної активності народу. Проголосувало понад 96% осіб зі списку виборців. Вибори проводилися за багатопартійною системою. Демократичні права повністю збережені. Жодна партія не виступала проти проведення виборів.

У результаті голосування очікувано перемогли ГФ і ГПН, за яких проголосували понад 50% виборців. Неочікувано, другим стала КЧП, за яку проголосувало 13,5% виборців, що, враховуючи тодішні умови, значна кількість. Прихильників КПЧ на виборах було набагато більше, ніж членів партії. За компартію голосували й позафракційні. Однак результат виявився невтішним, оскільки КПЧ втратила свою провідну роль у парламенті. Християнсько-демократичний союз отримав менше, ніж очікувалося, 12% голосів і посідав 3 місце після КЧП.

Чехословацькі демократичні процеси не можуть не позначитися на питаннях міжнародних відносин. Між Чехією та Словаччиною вимальовуються деякі протиріччя, які були приховані в епоху тоталітаризму. Рішення парламенту про нову подвійну назви країни (Чеська та Словацька Федеративна Республіка) викликало бурхливі протести в Словаччині та неоднозначну реакцію в Чехії в грудні 1990 р. Це призвело до закону про кордони повноважень між Чехією та Словаччиною.

Згідно з новим законом, у віданні центральних органів залишилися лише питання оборони, зовнішньої політики, фінансів і створення умов єдиного

ринку, що значно посилило відцентрові тенденції в країні. Впливові політичні організації Словаччини, зокрема Словацький демократичний рух, почали вимагати зміни федерації.

На початку 1991 року суспільно-політична ситуація ще більше загострилася, коли лідери моравських і сілезьких політичних організацій і рухів закликали до реорганізації Чехословаччини у федерацію трьох республік: Чехії, Моравської Сілезії та Словаччини. У березні 1991 року 25 політичних партій і рухів взяли участь у «Круглому столі», який відбувся в Брно, і був присвячений цій проблемі. У той час, коли моравське питання не отримало подальшого розвитку, у Словаччині вибухнула політична криза [26, с. 24].

Словаччина була незадоволена рішенням, оголошеним центральним органом, і вимагала підписання національної угоди з Чеською Республікою.

Наприкінці 1992 р. парламент Чехословаччини прийняв рішення про ліквідацію федерації та створення з 1 січня 1993 р. двох незалежних держав – Чеської Республіки та Словацької Республіки. Процес тривав лише півроку, але його здійснили взірцевим і цивілізованим способом.

ВИСНОВКИ

Причини соціальних змін у Східній Європі та розпаду радянського блоку неможливо звести до одного фактору. Багато причин обставин повинні взаємодіяти, щоб виник історичний процес глобального значення, що робить цю зміну терміною і незворотною. Причини переворотів виникають не раптово, а накопичуються протягом тривалого часу, коли позитивний досвід суспільного розвитку нерозривно пов'язаний з негативними явищами.

У 1989 – на початку 1990-х років Чехословаччина пройшла складний шлях розвитку. Вона змінилася від командно-адміністративної системи до ринкових відносин і від тоталітарного суспільства до демократичного. Глибокі економічні, соціальні та політичні зміни, що відбувалися в країні, стали головним змістом мирного революційного перевороту, який отримав назву «Оксамитова революція».

Чехословаччина не єдина країна, яка стала на новий шлях розвитку. До нього приєдналися інші країни Центральної та Південно-Східної Європи. Ці зміни в країнах були зумовлені внутрішніми причинами, але були й зовнішні фактори, які прискорили розвиток подій – це перебудова та встановлення гласності в СРСР. Кожна країна, включно з Чехословаччиною, має свої особливості в перехідному процесі, але й спільні риси. Перехід від тоталітарної політичної системи до плюралістичної демократичної багатопартійної політичної системи, відхід від економіки, заснованої на державній власності, до ринкової економіки зі змішаною структурою власності.

Встановлення комунізму в країні після Другої світової війни також спричинило революційний переворот. Система виконавчої влади, заснована на домінуванні однієї політичної сили – комуністичної партії, завела країну в глухий кут. З 1950-х років Чехословаччина мала багато складних проблем, які не були вирішені чехословацькою комуністичною партією та урядом. В економіці основна увага приділяється широким методам розвитку, а не інтенсивним. Відбудова на основі науково-технічного прогресу була

знехтувана. Десятки років суспільство живе за рахунок майбутніх поколінь. Жорстка централізована система паралізує ініціативу людей. Чехословаччина відставала за темпами світового розвитку та рівнем життя свого народу.

У цій країні не було справжньої демократії і не допускалася свобода думки. Все вирішувала комуністична партія, часто очолювана людьми низького інтелектуального рівня. Вони довели, що КПЧ, джерело життя всієї нації, не може бути відновлено демократичним шляхом. Прогресивні ідеї та опозиційні рухи повсюдно придушувалися, влада часто застосовувала насильство.

Спроби реформувати суспільство, побудувати «соціалізм з людським обличчям» були придушені збройними силами держав Варшавського договору. «Празьку весну» знищили танки. СРСР, який пішов на цю акцію, не передбачав, що рано чи пізно відбудеться антикомуністичний переворот, і це втручання лише тимчасово призупинило рух Чехословаччини до звільнення від тоталітаризму.

Після придушення «Празької весни» Чехословаччина повернулася на попередній шлях розвитку, який отримав назву «нормалізація». Але чехословацький народ, який відчув смак свободи, не міг довго проіснувати під повною владою комуністичної партії.

Розгін студентських протестів 17 листопада 1989 р. став початком організованої боротьби проти тоталітаризму. Протягом тижня на бік студентів переходили групи робітників промислових підприємств, городян і селян. Протести стали загальнонаціональними. Громадські організації – чеській «Громадський форум» та словацька «Громадськість проти насильства» – взяли на себе лідерство у цій справі.

У своєму розвитку «Оксамитова революція» пройшла два етапи:

- 1) 17 листопада – кінець грудня 1989 р.,
- 2) від президентських виборів до червня 1990 р.

Це завершило перемогу «Оксамитової революції» і задало новий напрямок розвитку країни. У перші роки після «Оксамитової революції» чехи і словаки спільно шукали систему ринків і доріг на міжнародній арені. Реформи широко

почалися в січні 1991 р. Їх ініціатором був глава федерального уряду В. Клаус. На відміну від Польщі, Угорщини та Болгарії, Чехословаччини відмовилася від методу «шокової терапії». У Чехословаччині відбулася поступова лібералізація цін, закріплення статусу крони, яка незабаром стала вільно конвертованою валютою, і була приватизована під контролем держави.

Успішне проведення реформ було пов'язане з багатьма труднощами. Серед них дуже визначальним є фактор прояву соціальної нерівності у відносинах зі Словаччиною. Чесько-словацькі стосунки ставали все більш напруженими, що призвело до розпаду держави. Інependенські тенденції в Чехії підтримував В. Клаус, який бачив у розпаді федеративних відносин шлях швидкого входження незалежної Чехії до європейської спільноти.

Наприкінці 1992 р. лідери Чехії та Словаччини погодилися відокремитися. Цей складний процес проходив мирно, без непорозумінь, конфліктів і взаємних звинувачень. З 1 січня 1993 р. на картах Європи з'явилися дві нові незалежні держави – Чехія та Словаччина. У пресі цей крок назвали «цивілізованим розлученням» або «чехословацьким розлученням». Цим кроком чехи та словаки продовжили традицію «Оксамитової революції» та збагатили історичний досвід європейських народів у мирному розв'язанні складних соціальних проблем.

Історичне значення «Оксамитової» революції важко переоцінити. І справа не тільки в тому, що це стало важливим етапом розпаду світової тоталітарної системи, завершення конфлікту між двома військово-політичними блоками, а в тому, що врешті-решт йдеться про дві незалежні європейські держави. Від початку свого існування Словаччина була орієнтована на соціальний ринок і демократичні цінності, європейські економічні, військові та політичні структури. Значення революції 1989 року також полягає в тому, що вона є класичним прикладом мирної трансформації політичної системи в країні в умовах глобальних політичних факторів та наявності зброї масового знищення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Внешняя политика ЧССР / пер. с чеш. и словац. И. Шкурло, Я. Каше, И. Гливка и др. Москва : Прогресс, 1981. 239 с.
2. Гавел В. Заочный допрос. Разговор с К. Гвиждялой / пер. с чеш. Москва : Новости, 1991. 214 с.
3. Гавел В. Сила бессильных: Сборник публицистических работ / пер. с чеш. Минск : Творч.-произв. центр «Полифакт», 1991. 126 с.
4. Гиря А. «Оксамитова революція» як приклад ліквідації комуністичного режиму та здійснення демократичних перетворень. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2010. Вип. 15. С. 22-24.
5. Гранчак И.М., Кизниченко А.Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. Киев : Изд-во при Киев. ун-те «Вища школа». 1984. 176 с.
6. Дидусенко. А. Человек из «Пражской весны» (Памяти А. Дубчека). *Новое время*. 1992. № 46. С. 20-21.
7. Дубчек О. Чорні дні «Празької Весни». *Світ про Україну*. 1993. № 5. С. 8-19.
8. Дюррозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / пер. з фр.: Є.Т. Марічев та ін. Київ : Основи. 1995. 903 с.
9. Жугай В. У це важко віриться, але було саме так... (Окупація Чехословаччини 1968 року). *Універсум*. 1988. № 7. С. 11-12.
10. Журавлев В. Взлеты и падение Александра Дубчека. *«Известия»*. 2004. URL: <https://iz.ru/news/289291>
11. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи 1943–1993 рр. / В.І. Яровий, С.М. Антонюк, Л.Д. Васильєва. Київ : Хрещатик, 1993. 269 с.
12. Иржи В. Советское вторжение в Чехословакию 1968 / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1991. 317 с.
13. Иржи П. Земли Чехии и Моравии 1918–1994 гг. Прага. 1994. 137 с.

14. История Чехословакии. В 3 т. / ред. Г.Э. Санчука и П.Н. Третьякова. Москва : Изд-во Акад. наук СССР. Т. 2. 1959. 359 с.
15. История Чехословакии. В 3 т. / ред. Г.Э. Санчука и П.Н. Третьякова. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, Т. 3. 1960. 622 с.
16. Клованич Ю. В Чехии рассекретили новые документы о событиях 1968 года. *Киевские Ведомости*. 1995. С. 20.
17. Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней / редкол.: А.Х. Клеванский, В.В. Марьина, И.И. Поп. Москва : Наука, 1988. 269 с.
18. Левин В.Н. Внешнеполитические итоги 1988 года (Стенограмма лекции). Москва : Правл. всесоюз. о-ва «Знание», 1989. 27 с.
19. Лемак В.В. Конституційні основи «федералізації» ЧССР (до проблеми взаємовпливу політичного режиму і територіального устрою). *Регіональні студії*. 2001. Вип. № 1. С. 39-46.
20. Лемак В. В., Копча В.В. Захист демократії в Чеській Республіці: аргументи конституційної юриспруденції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 22-37.
21. Масни В. Чехословацчина: Криза світового комунізму. Прага. 1990. 270 с.
22. Мелещенко Т.В. Суспільно-політичні передумови формування концепції правової держави та дисидентська діяльність Вацлава Гавела (кінець 1960-1970 рр.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : збірник наукових праць*. 2014. Вип. 12. С. 107-116
23. Павласкова Н. Неизвестная правда об Александре Дубчеке: Беседа с Антонином Бенчиком. Радио Свобода: Программы: Культура. URL: <https://archive.svoboda.org/programs/OTB/2003/OBT.011303.asp>
24. Передрій О., Сюсько І. Розлучення по-чехословацьки. *Політика і час*. 1993. № 3. С. 55-59.
25. Постоловский Р.М. Роль демократических традиций в формировании «параллельной культуры» в Чехословакии в период от «Пражской весны» до

- «бархатной революции». *Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80 гг. XX ст.)* : Матер. междунар. науч. конф. Межресп. науч. асоц. Болгаристов / ред. Г.И. Чернявский. В 2 т. Т.2. Харьков, 1995. С. 209-216.
26. Приходько В.О. «Нижна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. Ужгород: Госпрозрахунковий ред.-видавн. відділ комітету інформації, 1999. 96 с.
27. Приходько В.О. Розпад чесько-словацької федерації в контексті постсоціалістичної трансформації. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2004. Вип. 11. С. 204-211.
28. Революционные преобразования в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: причины и последствия. Москва : Просвещение, 1990. 292 с.
29. Ротшильд Дж., Уінфілд Н. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / пер. з англ. В.Т. Лапицького, С.М. Рябчик. Київ : Мегатайп. 2004. 384 с.
30. Смирковский Й. Прага–Москва. Август 1968. *Новое время*. 1991. № 34.
31. Таємниці загибелі Дубчека: Словацький парламент розкриває розслідування. *Україна. Європа. Світ*. 1995. С. 8.
32. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / пер. з англ. А.Д. Гриценко. Київ : Мегатайп, 2003. 320 с.
33. Ткаченко І.В. Соціально-політична модернізація в Чеській Республіці: досвід для України на шляху європейської інтеграції. *«Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності. Збірник наукових праць. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*. Київ : В-во «Фенікс». С. 425-433.
34. Тяжкий Л. Александр Дубчек вчера и сегодня. *«Нева»*. 2003. № 10. С. 136-138.
35. Хто покликав радянські війська до Праги? (Таємне навколо Чехословацьких подій 1968 року теж стало явним). *Світ про Україну*. 1993. № 32. С. 9.

36. Чехословаччина, рік 1968, так починалося вторгнення радянської армії у суверенну європейську державу. *Профспілкова газета*. 1991. № 36. С. 37.
37. Шик. О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность / пер. с чеш. Москва : Прогресс, 1991. 392с.
38. Штепанек И. Чехословакия и экономическое сотрудничество со странами - членами СЭВ / пер. с чеш. Москва : Прогресс, 1974. 172 с.
39. Яровий В. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті роки ХХ ст. Київ : Либідь, 1997. 269 с.
40. Ярошевский В. Хроника «бархатной» революции. О политических событиях в ноябре-декабре 1989 года в Чехословакии. Москва, 1990. 89 с.
41. Bradley J.F.N. Czechoslovakia's velvet revolution: a political analysis. New York : Distributed by Columbia University Press, 1992. 140 p.
42. Vaněk M., Mücke P. Velvet Revolutions: An Oral History of Czech Society. Oxford : Oxford University Press, 2016. 251 p.
43. Wheaton B. The velvet revolution: Czechoslovakia, 1988–1991. Routledge, 2018. 255 p.